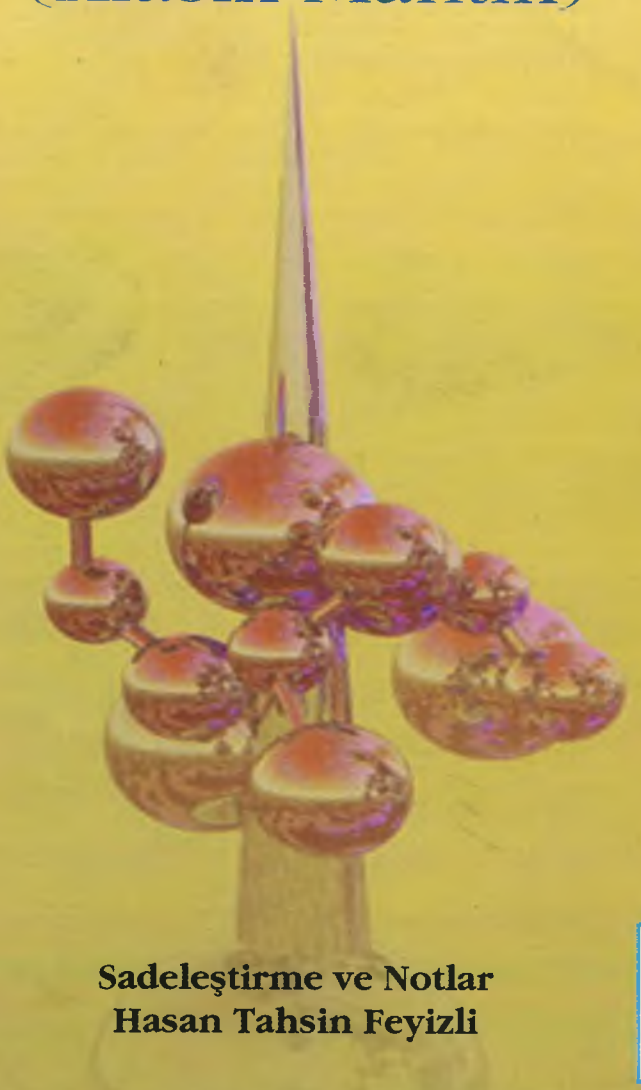
Ahmet Cevdet Paşa

Mİ'YÂR-I SEDÂT

(Klasik Mantık)

Sadeleştirme ve Notlar
Hasan Tahsin Feyizli

FECR YAYINEVİ

بسم الله الرحمن الرحيم

Fecr Yayınları: 56

Dizgi: Ahmet Varat
Mizampaj: Fecr
Redakte: Fecr
Kapak: Fecr
Baskı, Kapak Baskı: İsmat

I. Baskı: Ekim 1998

ISBN 975-7138-36-3

FECR YAYINEVİ
Rüzgarlı Cad. Rüzgarlı İşhanı
No:2 Kat:5 ULUS/ANKARA
Tel/Fax: (0 312) 3100849-3100860

MİYAR-I SEDÂT

KLASİK MANTIK

(TASAVVURÂT VE TASDİKAT)

AHMET CEVDET PAŞA

Açıklamalarla Sadeleştiren

HASAN TAHSİN FEYİZLİ

ANKARA 1998

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9

Ahmet Cevdet paşa ***13***

MUKADDİME ***15***

DELÂLET 15

A- Lafızın Manaya Delâleti: 15

B- Müfret ve Mürekkep Lafızlar (tekil ve bileşik lafızlar): 16

C- Kavramlar: 17

1- Kavramlar Arası İlişkiler 20

2- Kavramların Delâletleri 22

BİRİNCİ KİTAP ***27***

BİRİNCİ BÖLÜM 29

Birinci Kısım 29

A- Tümellerin Kısımları ve tarifleri: 29

İKİNCİ KISIM 42

A- ÖZSELİN KISIMLARI 42

1- Tür: 42

2- Cins: 43

3- Ayırım: 45

B- KATEGORİLER 46

ÜÇÜNCÜ KISIM 51

A- İLİNTİLERİN KISIMLARI 51

İKİNCİ BÖLÜM 55
A- TANIM VE KISIMLARI (Tarif/Kavl-u Şârih) 55
1- Beş Tümele Göre Tanım Çeşitleri 55
2- Tanımlanana Göre Tanım Çeşitleri: 57
İKİNCİ KİTAP 61
BİRİNCİ BÖLÜM 63
A- ÖNERMELER VE HÜKÜMLERİ (TASDÎKÂT).. 63
BİRİNCİ KISIM 63
A- ÖNERMELERİN TANIM VE TAKSİMİ: 63
1- Önermenin Yapısı. 63
2- Önermenin Çeşitleri (Yüklemli - Şartlı): 64
İKİNCİ KISIM 70
A- YÜKLEMLİ ÖNERMELER 70
1- Yüklemli Önermelerin Çeşitleri: 71
2- Konunun Varlık Sahasına Göre Önerme Çeşitleri: . 75
3- Önermenin Konusuna ve Yüklemine Göre Durumu: 76
ÜÇÜNCÜ KISIM 79
A- ŞARTLI ÖNERMELER (Kazâyâ-yı Şartıye) 79
1- Bitişik şartlı önerme 79
2- Ayrık Şartlı Önermeler (Munfasıla) 81
3- Raslantılı Ayrık Şartlı Önermeler: 82
4- Nicelik Şartlı Önermeler: 84
DÖRDÜNCÜ KISIM 87
A-ÖNERMELERİN HÜKÜMLERİ (Ahkâm-ı Kazâyâ).. 87

1- Çelişki (Tenâkuz): 87
2- Döndürme (Akis): 90
İKİNCİ BÖLÜM 93
BİRİNCİ KISIM 94
A- KIYAS VE ÇEŞİTLERİ 93
1- Kıyas Bilgisi ve Aklî Deliller: 93
2- Delil: 94
B- Kıyasın Tanımı: 98
İKİNCİ KISIM 100
A- SEÇMELİ KIYAS (Kıyas-ı İstisnâî) 100
ÜÇÜNCÜ KISIM 107
A- KESİN KIYAS VE ŞEKİLLERİ 107
1- Kıyas-ı Müteâref ve Gayr-i Müteâref 114
DÖRDÜNCÜ KISIM 118
A- ŞARTLI KESİN KIYAS VE ŞEKİLLERİ 118
1- Birinci Grup: 118
2- İkinci Grup: 119
3- Üçüncü Grup: 119
4- Dördüncü Grup: 120
5- Beşinci Grup: 122
BEŞİNCİ KISIM 124
A- BİLEŞİK (MÜREKKEB) KIYAS 124
1- Zincirleme Kıyas (Mevsûl'un-Netâic) 124
2- Mefsûl'un-Netaic 124
3- Hulfî (karşıtlı) Kıyas: 126

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 127
ÖNERME VE KIYASLARIN KİPLİĞİ (MODALİTE) ... 127
BİRİNCİ KISIM 127
A- KİPLİ (MODAL) ÖNERMELER (MÜVECCİHÂT) 127
1- Önermelerin Kipliği (Ciheti/Modalitesi): 127
2- Kipli (Modal) Önermeler: 130
3- B. Bileşik Kipli (Modal) Önermeler: 134
B- KİPLİ ÖNERMELERİN HÜKMÜ 137
1- Modal Önermelerin Döndürmeleri: 137
İKİNCİ KISIM 139
A- KIYASLARIN KİPLİĞİ (Muhtelidât) 139
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 141
TASDÎKÂT TÜRLERİ ve BEŞ SANAT 141
BİRİNCİ KISIM 141
A- TASDİK TÜRLERİ (AKLİ DELİLLER) 141
1- Şüphe ve Tasdik: 141
İKİNCİ KISIM 149
A- BEDÎHİYÂT VE KISIMLARI 149
ÜÇÜNCÜ KISIM 165
A- ÖNERMELERİN DELİLLERİN ÖNCÜLLERİ OLUŞUNA GÖRE TAKSİMİ 165
DÖRDÜNCÜ KISIM 168
A- BEŞ SANAT 168

ÖNSÖZ

Mantık doğru düşünmeyi öğreten ve hakikati bulma kurallarını ortaya koyan bilimdir.

Descartes "Düşünüyorum o halde varım" derken, insanın temel sıfatının düşünmek olduğunu anlatmak istemiştir. İnsanlık düşünmekle başlar, düşünmez hale gelince biter.

Düşünme, aynı zamanda insan hareketlerini sevk ve idare eden bir "Kuvve"dir. Gerek hareketlerin ve yapılan işlerin doğru veya yanlış oluşu, gerekse insanlara faydalı veya zararlı oluşu, düşünme ve düşüncenin şekilleriyle anlaşılır.

Mantık bilimi Elea Okulu ve sofistlerin çalışmalarıyla başlamış ancak, bir disiplin haline getirilişi Aristo (M.Ö.384-322) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Gerek Avrupa'da, gerek İslam Dünyası'nda asırlar boyu, Aristo'nun mantık anlayışı hakim olmuştur.

İslam kültür dünyasında da Mantık çalışmaları Aristo'nun eserlerinin Arapça'ya çevrilmesiyle başlamıştır. İlk çeviriciler: Huneyn bin İshak (öl.M.977) ve Bişr Matta (öl.M.939)dır. Aristo'nun kitapları bir çok kez çevrilmiş ve yorumlanmıştır. Büyük İslam mantıkçıları arasında Fârâbî (870-950), İbn-i Sîna (980-1037), Fahreddin Râzî (Öl.M.1209) ve Seyyid Şerif Cürcâni'yi (1340-1413) sayabiliriz.

Esasen Aristo mantığından kaynaklanan Fârâbi ve İbn-i Sîna geleneğine uygun olarak yazılıp asırlar boyu medreselerde o-

kutulan eserler arasında, Eḅherî (öl.1263)'nin İsagoji'si [1] Katibî adıyla anılan Ömer-el Kazvînî (öl.1276)'nin Şemsiye'si, Molla Fenârî (Öl.M.1340)'nin Şerh-i İsagoji'si, Gelenbevî (M.1730-1790)'nin Burhan'ını (1763), sayabiliriz.

Eski kelamcılar, mantığı itikat açısından zararlı gördükleri için onunla uğraşmayı küfür saymışlardır. Fakat Gazâlî (öl.M.1111) ve Razî gibi düşünürler, delilin butlanından, (çürütülmesi) medlûlün (delil getirilenin) de butlanının lazım geleceğini kabul etmediler. Yani aklen çürütülen bazı delillerin, dini inançlara zarar vermediğini bildirmişlerdir. Bundan böyle mantık büyük bir rağbet görerek farz-ı kifâye olarak görülmüştür.[2]

İbn-i Sinâ ise, mantığı bir alet-i kanuniye olarak kabul eder. Ona göre, zihin bir bilgiyi elde ederken iki merhaleden geçer: Biz bir şeyleri ya tasavvur eder veya tasdik ederiz. Bundan dolayı mantık da "TASAVVURÂT" ve "TASDÎKÂT" diye ikiye ayrılır. Daha önce Farâbî'nin eserlerinde de yer alan bu ayırım esas alınarak, bundan sonra İslam kültür dünyasında yazılan mantık kitapları da tasavvurat ve tasdikat diye iki bölümde incelenmiştir. Birinci bölümde, kavramlar, lafızlar ve tanımlar; ikinci bölümde ise, önermeler (kaziyeler) kıyas ve ispat şekilleri söz konusu edilmiştir.[3] Böylece zihnî hayatı tamamlayan üç türlü faaliyet görülmektedir: Fikirler, hükümler, deliller (istid-

---

[1] İsagoji lügatta giriş demektir ki, mantığa giriş olarak yazılmıştır. İlk İsagoji'nin yazarı Porphyrios'tur. Arapça kaynaklarda Sur'lu Forfiriyos olarak geçmekte olup 232-233 yıllarında Tyros'da (Sur) doğmuş 304 sularında Roma'da ölmüş ve bir hayli eser bırakmıştır. Mazdeizm'den İslam'a dönen Abdullah İbn Mukaffa (öl.757) veya oğlu Muhammed tarafından ilk kez Arapça'ya çevrilmiştir. (Bkz. Dr. Betül Çatuksöken-İsogoge, sh.73-78; Prof. Dr. Abdülkuddüs Bingöl Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, sh8-9)

[2] Bkz. Prof. Dr. Necati Öner Klasik Mantık, sh. 19

[3] Bk. Öner, Necati, Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı sh.8-9

lâl). Bunların üçü de birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; özellikle üçüncüsü kıyasın yapısıyla ilgilidir. Beş sanat ise, kıyasın uygulama yeridir. Bunların hepsi (tasavvurat ve tasdîkat), sûrî mantığın (Klasik mantık) konularıdır. Klasik Mantık da, akıl yürütmedeki teşhisi dolayısıyla Modern Mantığın hazırlayıcısı durumundadır.

Türkiye'de ise 19.Asrın ikinci yarısından itibaren Ebherî'nin İsagoji adlı eseri üzerinde bir çok tercüme ve şerh yapılmış ve telif eserler yazılmıştır. Bu telif eserlerden biri de Ahmet Cevdet Paşa'nın elimizdeki Miyâr-ı Sedâd'ıdır (1877). Ahmet Cevdet yazdığı bu kitabı, oğlu Ali Sedâd'a ithaf etmiş ve kitaba da oğlunun adını vererek Miyâr-ı Sedât (Sedâd'ın Ölçüsü) demiştir. Ali Sedât (1857-1900) da babasının bu iltifatına teşekkür etmek için "Mizânü'l-Ukûl Fi'l-Mantık Ve'l-Usûl" adındaki fikir hayatımızda, Batı'ya yönelimiyle önemli bir yer tutan mantık kitabını yayınlamıştır. (1885)

İstanbul'da orta ve yüksek öğrenimim sırasında dışarıdan medrese tahsilimi de tamamlarken, meşhur "İsagoji ve Şemsiye" ismiyle anılan mantık kitaplarını okumuş ve bu arada merhumun bu kitabını da alıp faydalanmıştım. Kütüphanemde tekrar elime geçmesi ve bu konuya da yakın ilgim dolayısıyla bugünkü yazı ve dile çevirmeyi düşündüm.

Kitap, gerek yazıldığı dönemin dili, gerekse muhtevası itibariyle ağır sayılırdı. Bundan dolayı, kitapta geçen eski kelime, terim ve kavramları çevirirken, bazen bu ifadeleri, bazen de yeni ifadelerini parantez içine aldım; hem eski ifadeler bilinsin, hem de göz ve dilimiz bu ifadelerden uzak kalmasın diye. Bazı açıklamaları da, dipnot ve şema ile ifade ettim. Henüz karşılığı olmayan terimleri de aynen kullandım.

Bu mantık ilmine emeği geçenlerden bazılarının eserlerini şükranla okuyup faydalandım ve onlardan ilmin müşterekliği adma terim, kavram ve tariflerden nakiller yapıp isimlerini dipnotta yazdım.

Ümit ederim ki hatalarım mahcubiyetimi artırmaz. Bu kitabın yazarına Allah'tan rahmet diler-bunun tashih ve yayınlanması konusunda teşvik ve yardımlarından dolayı Prof. Dr. Necati Öner; mantık asistanı İsmail Köz;eserin dizgisini yapan Ahmet Varat ve baskıyı üstlenen Fecr Yayınevi editörü Osman Kayaer beyefendilere ayrıca şükranlarımı arz ederim.

HASAN TAHSİN FEYİZLİ

AHMET CEVDET PAŞA

Ahmet Cevdet Paşa 1822'de Lofça'da doğmuş, 1895'de İstanbul'da vefat etmiş; büyük devlet adamı, ilm-u irfan sahibi ve tarihçi bir zattır. Asıl adı Ahmet olup, Cevdet mahlasını sonradan almıştır. İleri zeka ve kabiliyeti sayesinde daha öğrenci iken Fatih Medresesi'nde "Burhan-ı Gelenbevi" okutmaya başlamış, dini ilimlerin yanında Fen Bilimleri ve Fransızca öğrenmiştir. 24 yaşında iken kurulan "Kavânîn-i Cedîde" komisyonundaki ak sakallı ilmiye sınıfına bilgi ve akıl hocalığı yapmıştır. Mustafa Reşit Paşa kendisini himayesine almıştır.

Ahmet Cevdet Paşa kadılık, Maarif Meclis üyeliği, vezir rütbesiyle Halep valiliği, Divan-ı Harp, Ahkam-ı Adliye ve Cemiyet-i İlmiye reisliklerinde bulunmuş beş defa Adliye, üç defa Maarif, iki defa Evkaf birer defa da Dahiliye, Ticaret ve Ziraat Bakanlığı yapmıştır.

Bu yoğun devlet işlerine rağmen bir yandan da bir çok eserler vermiştir:

Mecelle, Kısas-ı Enbiya (12 cüz), Tarih-i Cevdet (12 cilt) Kavâid-i Osmaniye, Maruzât, Tezâkir-i Cevdet, Mukaddime-i İbn-i Haldun'un 6. faslın tercümesi, Takvîm-i Edvâr, Miyâru's-Sedâd ve Fenn-i İlm-i Âdâb (münazara ilmi) ve Mecma-i Eş'ar vd...

Tarih-i Cevdet açık dille yazılmış kaynak olarak değerlidir. Bilhassa, Tezâkir-i Cevdet'le tarihimizin bir çok perde arkası

olayları aydınlanmıştır.[4]

Ahmet Cevdet (paşa) gerek üstün başarı gösterdiği devlet adamlığı gerekse bugünlerde bile değerini koruyan eserleriyle İslam Kültür Dünyası'nda önemli bir şahsiyettir.

[4] - bkz İslam Ansiklopedisi c.4/114-120 Cevdet Paşa mad. Bkz. Osmanlı Müellifleri (1295-1915) Bursalı Tahir Mehmet Efendi, Meral Yayın 1972 C.-2/75-77, 100 Türk Büyüğü, Sâdi Borak s.15-16, Büyük İnsanlar (üç bin) Abdullah Develioğlu, Demir Kitapevi 1973 sh.121-122

MUKADDİME[5]

DELÂLET[6]

A- LAFIZIN MANAYA DELÂLETİ:

Lafzın (anlamlı söz)[7] manâya delâleti üç türlüdür. Mutabakat, tazammum ve iltizamdır.

1- Lafız, konusu olan manânın tamamına delâlet (tamamını ifade) ediyorsa "mutabakat (uygunluk)"tır.

2- Bir bölümünü ifade ediyorsa "tazammum" dur. Mesela: "Oda" lafzının dört duvarla tavanın bütününe delâletine "mutabıkî delalet" denir. Aynı şekilde "insan" lafzı, "konuşan hayvan" yani canlı ve konuşmaya yetenekli manâsını ifade ettiğinden, "hayvan ve konuşan"ın ikisini birden ifade ediyorsa "mutabakat" (uygunluk); yalmz birisini ifade ediyorsa "tazammum (içlem) yoluyladır.

3- Lafız, konulduğu manâ için zihinde gerekli olanın, hariçteki bir şeye delâleti ise iltizamdır (gereklilik). Mesela: "Dövmek" lafzı "bir adamın diğerine vurması" demek olduğundan zihinde dövmenin manâsı tasavvur olunduğunda (düşünüldüğünde), hariçte hem döven, hem de dövülen hatıra gelir.[8]

---

[5]Müellif, Farâbi ve İbn-i Sinâ geleneğine uymakla beraber, İsmail Gelenbevi gibi mantığı dokuz bölümde mütalaa edip "Delalet " ve "Terimler" bölümünü mantıktan ayırıp onları mantığa mukaddime kabul etmiş ve bu ad altında yazmıştır.(Bkz. Prof. Dr. Bingöl Abdülkuddüs Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı sh.19)

[6] Delalet, kendisini anlamaktan, başka bir şeyi anlamanın hasıl olduğu şeydir.(a.g.e.sh.19)

[7] a.g.e. sh. 21

[8] Körlüğün göze delaleti veya görmenin görene ve görülene delaleti, yahut insan lafzında onun âlim ve sanatkâr olmasının da hatıra gelmesi gibi. Gelenbevî'ye göre

B- *MÜFRET VE MÜREKKEP LAFIZLAR (TEKİL VE BİLEŞİK LAFIZLAR):*

Bir lafzın bir cüz'ü (yani anlamlı sözlerin seslerinden herhangi birisi) ile bu sözün mutabık olduğu manânın bir kısmı kastedilmiyorsa, bu söze Tekil (müfret) denir; yoksa (yani kendisinin cüz'ü, manâsının cüz'üne delalet ediyorsa) Bileşik (mürekkep) denir.

Mesela: "insan" sözü tekildir; çünkü bu sözün tamamı mutabık olarak konuşan hayvana delâlet etmektedir. Yoksa başındaki (i) hayvana diğer harfleri de konuşmasına delâlet etmez. Bunun yanında "ağaçkesen", "Abdurrahman" sözleri ise, bileşik (mürekkep) bir isimdir. Çünkü birleşen iki kelimenin yani "ağaç" ve "kesen" ile "abd" ve "rahman" (Rahman'ın kulu) olarak ayrı ayrı anlamı vardır. Fakat bunlar, bir varlığa ad olmuş ve bundan da bir şahsı kastediyorsak, yine "tekil (müfret)"olur. Eğer manâlarını kastederek söylüyorsak bileşik olur.

Eğer müfret kelimenin manâsı, bir ferdi, bir varlığı ifade ediyorsa, ona tekil (cüz'î) denir. Eğer bir sınıfın tümüne delâlet ediyorsa, ona da tümel (küllî) denir. Mesela: Ömer, Musa, İstanbul ve Edirne gibi bir şahıs veya bir şehir ismi hep tekil (cüz'î)dir. "bu kitap", "şu adam" ifadesindeki işaret isimleri de tekildir.

Fakat "insan" tümel (küllî) bir terimdir. Çünkü canlı ve konu-

---

"mutabakat" ile "tazammunî" ve "iltizamî" delâletler arasında "umum" ve "husus mutlak (tam- girişimlilik)" vardır. Yani "tazammunî" ve "iltizamî" delâletlerin gerçekleştiği her yerde "mutabakat" vardır. Bunun aksi gerekmez. "Tazammunî" ve "iltizamî" delâlet arasında "umum ve husus min vecih (eksik-girişimlik)" vardır. Çünkü iltizamî delâlet olmadan da "tazammuni" delâlet gerçekleşebilir. (a.g.e. sh.21)

şabilen her şahsa insan denir bu yüzden "insan" kavramı (mefhumu) şahıslar arasında müşterek olur. Aynı şekilde "şehir" terimi (lafzı) de tümel (küllî) olup, İstanbul ve Edirne gibi bütün şehirleri içine alan bir isimdir. (Bir kavramdır).[9]

C- KAVRAMLAR:

Sen bir şeyi idrak ettiğin (algıladığın) vakit, zihninde onun sûreti meydana gelir ki, o sûretin (hariçteki varlığının) zihinde bulunması (ve canlanması) o eşyanın geneli hakkındaki ilk bilgidir. Bu ilk bilgiden hareketle eşyanın geneli hakkında zihnimizde oluşan tasavvura da kavram[10] denir.

Eğer akıl, kavramın sadece zatına (özü) bakarak onun hariçteki bir çok şeyle müşterekliğini kabul etmezse, bu kavram tekil (cüz'i)dir. Eğer kabul ederse tümel (küllî) olur.

Mesela: Zeyd, tekil, insan ise "tümel"dir. Çünkü Zeyd adında görüp bildiğimiz bir şahsın, zihnimizde meydana gelen sûreti, hariçte ancak ona denk olup, zihnimiz diğer şahısların ona iştirakini kabul etmez. Fakat "insan" kavramını düşündüğümüzde zihnimiz, hariçte bütün bireylerin bu kavrama iştirakini kabul eder (mütevatı tümel).

---

[9] Eğer kavramlar, bir sınıfın bir kısmına delalet ederse tikel olur; bazı insanlar, bazı şehirler gibi.(çeviren)

[10] İslam mantıkçılarına göre her bilgi ya tasavvur veya tasdiktir. Bir objenin zihinde genel olarak tasavvuru ise kavramdır. Bu da ilk bilgi, ilk ilimdir. Tasavvurlar (kavramlar) da ancak lafızla (terimle) ifade edilir. Bu bakımdan tasavvurla lafız yani kavramla terim birbirinden ayrılmaz. Kavramla hayali birbirinden ayırmak lazımdır. Hayal daima özeldir, belli bir objenin tasavvurudur, ve hayalde nitelik rol oynar. Kavram ise geneldir; objenin şu veya bu niteliğini taşımaz. Mesela: At hayali; rengi, şekli duruşu belli bir atın onu görür gibi zihinde canlandırılmasıdır. At kavramı ise, belli bir atı ifade etmez, bütün atlar onun içerisine girer.(Bkz. Dr. M. Naci Bolay İbn-i Sina Mantığında Önermeler sh. 12-13 Prof. N. Öner, Klasik Mantık sh. 18)

Yukarda geçen açıklamadan anlaşıldığı üzere her "tümel kavram"ın(külli mefhum) zihinde fertleri sayısız ve sınırsız olduğu gibi, bu kavramların dış dünyadaki fertleri de sayısız olabilir. Ancak kavramların bazısının dış dünyadaki fertleri sayılı ve sınırlı olur. Bazısı da tek bir fertle sınırlı olup başka ferdi bulunmaz veya bulunamaz. Bazısının da dış dünyada hiç bir ferdi bulunmaz veya bulunamaz. Mesela: insanın zihnin dışındaki fertleri sayısız ve sınırsız olup her birine insan denir.

Gezegenler ise, insan gibi "tümel" olduğu halde hariçte mevcut fertleri sayılı ve sınırlıdır. Bazen tek bir fertle sınırlı olur, bazen de zihinde mevcut olanın hariçte ferdi bulunmaz veya bulunamaz İlk felsefecilere göre gezegenler, yedi kadar olup, bunlara "yedi gezegen" denir. Sonraki felsefeciler sonradan daha çok gezegen keşfettiler ise de, yine hepsi sayılı ve sınırlıdır. Güneş bile, ışık veren yıldız diye tasavvur olunup benzerlerinin varlığı mümkün iken hariçte yalnız bir tane bulunmaktadır.

Vâcib'ul-vücut olan (varlığı zorunlu olup yokluğu olmayan) Yüce Allah kavramı, küllî ise de Ondan başka bir benzerinin varlığının mümkün olmadığı tevhit delili ile sabittir.

"Anka"yı da yüzü insana benzeyen büyük bir kuş diye tasavvur ettiğimizde onun gibilerinin varlığı mümkün iken, hariçte hiç de bulunmaz.

Allah'ın birçok benzerleri zihinde tasavvur edilebilir; fakat bunların hiç birisinin hariçte varlığı mümkün değildir. [tasavvur itibariyle hepsi de "küllî mefhuma" (tümel kavrama) dahil o-

lurlar][11]

Eğer "tümel kavramlar"m fertleri arasında farklılıklar varsa, buna "belirsiz tümel " (müşekkek) denir. Beyaz, kırmızı gibi ki fertlerinin bazısı çok kırmızı olup birbirine eşit olmazlar.

Eğer "tümel" kavramların fertleri arasında fark yoksa, ona Mütevatı tümel (uygunluk olan) denir. "İnsan" gibi ki fertlerinin tümü "hayvan-ı nâtık (konuşan hayvan) kavramında eşittirler.

Tür (cüz') bazen özel (ehass) manâsında kullanılır ve tümel terimin altma girmiş olur ki buna "göreli tür" (cüz'i izafi) denir. Nitekim "insan" lafzı, gerçek tür (cüz-i hakikî) olan fertlerine göre "tümel" olduğu halde, "hayvan" lafzına göre "tür" olur. Hayvan da "küllî" tümel olduğu halde "duygulu, hareketli" cisme göre "tür" olur.

Her kelimede iki ihtimal vardır: Birincisinde sadece kelimenin kendisi kastedilmektedir. Mesela, "geldi" kelimesi: "fiili mazi"dir dediğimiz zaman, bundan maksat sadece "geldi" sözüdür (fiilin mazi çekimidir). İkincisinde söylenen kelimenin manâsı kast olunmaktadır. Tikel ise, manâsı gösterdiği şahıstan ibarettir.

Tümel (küllî)de ise, onda da iki ihtimal vardır:

Ya o tümelden-kavramı (mefhumu) murad olunur, "insan" lafzında olduğu gibi. Çünkü "insan" tümel bir kavramdır, dediğimiz zaman ,bundan maksat "konuşan hayvan" kavramıdır.

---

[11] "Allah Teâlâ'nın ortağı"gibi hariçte fertlerinin varlığı mümkün olmayan tümel (küllî), göreli tümel (külliy-i fârazî) adını alır.(bkz. Prof. Dr. Bingöl ,a.g.e. sh.26)

Yahut o"tümel" in delalet ettiği (kapsadığı) fertleri kast olunur. Mesela:"insan yer, içer" dediğimizde bundan insanın hariçteki fertleri murad olunur.

1- *Kavramlar Arası İlişkiler*

Kavramlar arasında 4 türlü ilişki vardır: Eşitlik, aykırılık, tam-girişimlik (umum ve husus mutlak) ve eksik-girişimlik (umum ve husus min vecih)

Her iki "kavram" arasmda, fertleri kaplamları itibariyle bu dört ilişkiden (nispet) biri bulunur.

a- İki "kavram"m her biri, diğerinin bütün fertlerini kapsıyorsa aralarında eşitlik vardır. "konuşan" ile "gülen" gibi, ikisi de insanın özel niteliklerinden olup "her gülen" konuşandır "her konuşan" gülendir denir.

b- İki " kavram"ın hiçbiri, diğerinin hiçbir ferdini kapsamazsa, aralarında aykırılık (mübayenet) vardır. İnsan ile at gibi. Çünkü "hiçbir insan at değildir", "hiçbir at da insan değildir".

c- İki"kavram"dan yalnız biri (tek yönlü) diğerinin bütün fertlerini içine alıyorsa, bunlar arasmda tam - girişimlik (umum ve husus- mutlak) vardır. Yani biri kesin / belirli olarak daha genel, diğeri ise belirli olarak daha özeldir. Mesela, hayvan yani canlı kavramı "insan" kavramına göre daha genel, "insan" ise ona göre daha özeldir. Çünkü, "her insan hayvandır;fakat her hayvan insan değildir;bazısı, at,inek ve kuş gibi hayvanlardır.

d- İki "kavram"dan her biri (nispeti itibariyle) diğerinin yalnız bazı fertlerinde gerçekleşiyorsa, bunlardan her biri diğerine göre eksik girişimli(umum ve husus-min vecih) olur. Buna göre bu iki "kavram"dan birinin bir varlıktaki nispetleri, doğru (ve

müspet), iki varlığa nispetleri ise yanlıştır. (Yani bu iki tümel kavram varlığın bir bölümünde birleşir, diğer bölümünde ayrışır.) "Beyaz " ile "insan" gibi ki, insanların bazısı beyazdır; beyazların bazısı da insandır. Görüldüğü gibi "beyaz insan"da iki kavram birleşir;fakat zenci ile leylek farklı olurlar. Çünkü zenci insandır, ama beyaz değildir,leylek ise beyazdır, fakat insan değildir.

Ayrıca "tekil"(cüz'î) ile onu içine alan "tümel" (küllî) arasında "tam girişim"lik bulunur ve her tekil, kendisini içine almayan "tümel"e aykırı olur. "Tekil"ler de daima birbirine aykırıdır. Çünkü hiçbir şey kendinden başkası olamaz.[12]

Kavramlar arası bu dört ilişki (nispet), bazen kaplam (fertler) itibari ile olmayıp ancak zaman ve durumlara göre meydana gelmeleri itibariyle aranır. Şöyle ki:

a- İki kavram her vakit ve her halde birbirinden ayrılmazsa (yani iki kavram aynı durum ve zamanda gerçekleşiyorsa) bu ikisi birbirine eşittir. Aralarında tümel birleşme (ittisal-i küllî) vardır. "Güneşin doğması"ile "gündüzün mevcut olması" gibi ki;

"Her ne zaman Güneş doğarsa, gündüz olur."

"Her ne zaman gündüz olursa, Güneş doğmuş bulunur."

b- İki kavram hiçbir vakit ve her halde beraber bulunmazlarsa, aralarında aykırılık (mübayenet) vardır. "Güneşin doğması" ile "gecenin olması" gibi ki "her ne zaman Güneş doğarsa gece bulunmaz. "Her ne zaman gece olursa, Güneş bulunmaz."

c- Eğer bu iki kavramdan yalnız biri, her hal ve vakitte diğerin-

---

[12] "İnsan" ile "hayvan" olmayan gibi (bkz. Prof. Dr. Bingöl,a.g.e. ,sh. 29)

den ayrılmayıp da diğeri ondan bazı hal ve vakitlerde ayrılırsa, aralarında tam-girişimlik (umum ve husus mutlak) bulunur. Evin aydınlığı ile Güneşin doğması gibi ki, elbet Güneş doğunca ev de aydınlık olur. Fakat, her ne vakit evin içi aydınlansa, Güneşin doğmuş olması gerekmez. Çünkü lamba ile de ev aydınlık olabilir.

d- İki kavramdan herhangi biri bulunduğu halde diğeri bazen bulunur, bazen bulunmaz ise, aralarında eksik-girişimlik vardır. "Güneşin doğması ile rüzgarın esmesi gibi ki, bazen Güneş doğarken rüzgar da eser, bazen Güneş doğarken rüzgar da esmez ve bazen geceleyin eser."

2- *Kavramların Delâletleri*

"Tümel kavram", zihindeki fertlerine nispetle mahiyet (ne'lik) ismini alır ve hariçte fertlerinin de bulunması itibariyle "gerçeklik" (hakikat) adını alır. Hariçte fertleri ister bulunsun, ister bulunmasın mahiyet (ne'lik) her kavramı içine alır. (Her kavramın mahiyeti vardır). Fakat gerçek ancak hariçte fertleri bulunan kavramlara mahsustur. "İnsanın hakikati" denildiği gibi "insanın mahiyeti" de denilir. (Yani insanın hem gerçeği, hem de mahiyeti vardır. Ama "Anka Kuşu"nun mahiyeti denildiği halde, Anka'nın gerçeği denilmez çünkü dışarıda gerçeği yoktur). Bundan dolayı mahiyet ve gerçek arasında tam-girişimlik (umum ve husus mutlak) vardır.

Yukarıda genişçe anlatılan ön bilgilerden anlaşıldı ki, her gerçek, kendi dış fertleri içinde bulunup, o fertlerin her birinin yüklemi olur. Şöyle ki:

"İnsanın gerçeği, hariçte mevcut olan insan fertlerinin içinde bulunur ve bunların her biri insandır."denir. Ancak uzunluk, kı-

salık, beyazlık ve esmerlik gibi müşahhas (somut, belirgin) ilintiler (arâz/ nitelikler) ile birbirinden seçilebilirler. işte bu belirgin nitelikleriyle ayrılmış gerçekliğe de hüviyet (kimlik) denir.

Buraya kadar geçen konular tekil (müfret) terimlere dair olup, şimdi "bileşik"lerin özel hallerinden bahsedeceğiz.

Bileşik terimler (yukarıda geçtiği üzere bir şeye ad olan terimlerin birlikte ifade edilmesi olup) bazen, eksik bir bağı ifade eder.

Konuşanın sözü, dinleyende tam bilgi ifade etmez ve söyleyenden onu tamamlayacak başka bir söz beklerse, o söz eksiktir. Şöyle ki:

"Maharetli kâtip" ve kâtipler maharetli" denildiğinde, bu söz tamam değildir. Çünkü dinleyen "ne yönünden" diye bir cevap bekleyecektir.

Anlamı tam olan "bileşik söz" ise dinleyenin (onu eksiksiz anlayıp) susmasını gerektiren sözdür; bu da inşâiye ve ihbâriye olarak iki kısımdır.

a) İnşâiye, olaya / gerçeğe tatbik ile "doğru veya yanlıştır" demeye (onu inkar ve tasdike) ihtimali olmayan bileşik bir sözdür. "Falan işi böyle yap" diye bir kimseye emir yahut "falan şey böyle midir?" diye sormak, yahut"keşke böyle olsaydı"diye temenni etmek gibi.[13]

b) İhbariye, terimler arasmda tam bir bağıntı ile bir haberi ifade

---

[13] İnşaiye: dilek, istek, emir, dua vb. türden sözler: dilek ve istek kipi (a.g.e. , sh. 167)

eden "bileşik" sözdür.[14] "Falan şey böyledir yahut böyle değildir." gibi.

Müfredin manâsını bilmek tasavvur[15]dan ibaret olduğu gibi, "inşâiye"de terimler arasındaki "eksik ve tam bağıntı"yı bilmek de tasavvur kabilindedir. Fakat "Haber"de terimler arasındaki bağıntıyı anlayış (iz'an) yoluyla bilmektir. Mesela:"alem hâdistir, kadim değildir" (yani alem sonradan yaratılmıştır, bir başlangıcı vardır / ezeli değildir) diye hüküm vermek tasdiktir.

Kısaca deriz ki: İlim, ya "Tasavvur" veya "Tasdik"tir. Her biri de ya "Bedihî" veya "Nazarî"dir.

Bedihî, akıl yürütmeye (ve ispata) bağlı olmadan açıkça bilinen ilimdir. "Sıcaklığı ve soğukluğu" tasavvur etmek, "gündüz ile gece birleşmez"diye tasdik gibi.

Nazariyât (teorik) ise, (tatbiki olmayıp) akıl yürütme ile kazanılan bilgidir. Ruh melek ve cini tasavvur/tefekkür etmek, "alem yaratılmıştır" diye tasdik etmek gibi. Bu da bilinmeyene ulaşmak / onu elde etmek için, bilinen şeyleri (usûlüne uygun) tertip etmektir.[16]

İnsan akıl yürütmekle; bilinenlerin tasavvuru ile bilinmeyenlerin tasavvurunu ve bilinenlerin tasdiki ile de bilinmeyenlerin tasdîkini kazanır. Fakat bu hususta bazen (belki de çok defa) hata edebilir.

---

[14] Haberiye: Tasdik ve inkara ihtimali olan sözdür. Buna önerme (kaziye) denir. (a.g.e, sh. 23)

[15] Tasavvur: bir şey hakkında zihinde hasıl olan sûret, tasdikin maddesini teşkil eden asıllar. (bkz. A.g.e. ,sh. 172)

[16] Bu tertip, sadece zihinde veya sözlü olarak gerçekleşir. Tertibin kendine göre usûlü ve şartları vardır. (Bkz. a.g.e., sh. 17)

İşte böylece mantık, fikrî meselelerde zihni hatadan koruyan, (doğruya ulaşabilmek için) kavramların hüküm ve önermelerin (tasavvur ve tasdikat ın) bilgilerinden bahseden ilimdir.

Her ilim, birçok meseleleri içine almaktadır. Böyle birçok meselelerin diğer ilim ve fenlerden ayrılıp da müstakil bir ilim haline gelmesi, kendine has metotları olması bakımındandır. Metodun iki temel özelliği vardır: Biri "öze" (zatî)'ye aittir, diğeri "ilinti (ârazî)"ye aittir. Öze ait, yani metodun esas kısmı, ilmin konusu, ilintiye ait ise ilmin gayesidir.

Bir ilmin konusu, özelliklerinden bahsedilen şeydir. Gayesi ise, gereken faydayı sağlamaktır. Mesela: hesap ilminin konusu sayılardır, gayesi ise buna ait özel bilgilerden hesabın (sayıların) bilinmeyenlerini çıkarmaktır.

Mantık ilminin konusu da, "Tasavvur" ve "Tasdik"e dair bilgilerdir. Gayesi ise, (bu ilm sayesinde) bir fikrin doğru veya yanlışlığını ayırmaktır.

Her ilm, konusu ve gayesi itibariyle iki şekilde tarif edilir.

Mantık ilminin konusuna göre tarifi şöyledir:

Bilinmeyenlere ulaşmak için bilinen (bir takım tasavvur ve tasdik) lerin hallerinden bahseden ilimdir.

Gayesine göre tarifi ise: Bir fikrin doğru veya yanlış olduğu kendisiyle bilinen ilimdir. İşte mantık ilmi, konusu itibariyle tasavvur ve tasdiklere ayrıldığından biz de bu risaleyi iki makalede tertip ettik. Birinci Makale (Kitap) Tasavvurât (Kavramlar), İkinci Makale (Kitap) ise Tasdikât, Hüküm ve Önermeler hakkındadır. (Her makalenin bölümleri ve bölümün de kısımları vardır.

BİRİNCİ KİTAP

KAVRAM ÇEŞİTLERİ (tasavvurât)

İsagoji[17], yani kavramların başlangıçları BEŞ TÜMEL[18] dir;bu da üç kısımdır.

BİRİNCİ KISIM

A- TÜMELLERİN KISIMLARI VE TARİFLERİ:

Tümeller beş kısımdır: Tür(nevi), cins, ayırım (fasıl), özgü'lük(hassa) ve ilinti (âraz-i amm) olup,mahiyetleri iki kısımdan oluşur.

Mahiyet (ne'lik)in iki kısmından biri, o mahiyetten daha genel olur; yani onunla diğer mahiyetler arasında müşterek olur. Diğeri de o mahiyete eşit olarak onu diğerlerinden ayırıp ayrı bir mahiyet yapar. İşte o mahiyete "tür(nevi)",daha genel kısmına "cins", eşit kısmına "ayırım" (fasıl) denir. "Ayırım"da"mukassim cins" ve "mukavvim nevi"diye ayrılır. [19]

Mesela: insanın mahiyeti (ne'liği) "hayvan" ile "konuşan"dan mürekkeptir. "Hayvan" ise daha genel olup insanları ve diğer hayvanları içine alır. "Konuşan"sözü ise, insana mahsus olup,onu diğer hayvanlardan ayırır ve hayvanı böler ki, bununla insanın mahiyeti teşekkül etmiş olur; yani at ve kuş gibi diğer hayvanlardan ayrılır ve (değerli) müstakil bir mahiyet alır. Buna göre "insan"terimi bir "tür" (nevi) olup hayvan terimi onun cinsi, "konuşan" da onun ayırımıdır. Aynı şekilde dik açılı bir

---

[17] - Porphyrios (233-304),Aristo'nun mantık kitabına giriş olarak İsagoji adı altında bir kitap yazmış ve burada beş tümeli açık bir şekilde incelemiştir.(bkz. Prof. Dr. Necati Öner, Klasik Mantık sh.34, dipnot 33)

[18] - Tümel, anlatılan şeyin bütün bireylerini içine alan terimdir. (Doç. Dr. Nurettin Topçu, Mantık,lise 3, sh.6)

[19] - Bu ayırım Taftazânî'ye göredir.(Prof. Dr. Bingöl,a.g.e.,sh.37)

üçgenin mahiyeti, o üçgenin bir türü olduğundan dolayı üçgen onun cinsi, dik açı ise onun ayırımıdır.

Kısaca diyebiliriz ki, cins ve ayırım birleşmesiyle bir mahiyet meydana gelir. Bu ise, "tür"(nevi) dür. Buna da bir takım sıfatlar eklenir , bu sıfatlar(ilintiler), eğer bir "tür"e mahsus olursa "hassa"denir, eğer bir "tür"e mahsus olmayıp da diğer "tür" lerde de bulunursa,ona da ilinti (âraz-i amm) denir.

Bundan dolayı "gülme" insan türüne mahsus olup,diğer hayvan türlerinde tabii bir gülme bulunmaz. "Nefes alma" ise yalnız insana mahsus olmayıp, hayvanların diğer türlerini de içine alır.

Bunun gibi, "bir dik açı "nın karşısında bulunan kenarın karesi, o açıyı çevreleyen kenarların karelerinin toplamına eşit olması, ancak "dik açılı üçgen" türünün "hassa (özgü)"sıdır. Çünkü üçgenin diğer türlerinde bulunmaz. Ama üçgenin üç iç açısının (toplamının), iki dik açıya eşit olması , dik açılı üçgen türüne göre ilinti(âraz-ı amm)dir. Çünkü bu durum, dik açıya mahsus olmayıp, üçgenin diğer türlerinde de bulunur.

İşte mantık ilminde tümeller özsel ve ilintisel olarak ikiye ayrılıp, adı geçen meşhur Beş Tümelden ilk üçü yani, tür, cins ve ayırım, özsel(zâtî) olana dahil; özgü (hassa) ile ilinti (âraz-i amm) ise ilintisel olana dahildir. Çünkü tümel (küllî) başlangıçta ikiye ayrılır. Şöyle ki:

Bir "tümel" diğer bir şeyin yüklemi olursa, o şey ister "tümel" istese "tikel" olsun, yüklem olan "tümel", eğer o şeyin zatından ve hakikatından hariç değilse, özsel (zatî); eğer hariç ise ilintisel (ârazî)dir.

"Özsel Tümel" ya o şeyin hakikatinin aynı veya "genel kısmı" yahut da (o hakikate) "eşit" olur.

"İlintisel" de ya bir hakikate mahsus olur veya muhtelif hakikatleri içine alır. (Yani muhtelif hakikatler için de geçerli olur)

Mesela: "Zeyd isimli şahıs insandır" dediğimizde, "insan" o şahsın zatından hariç olmayıp, belki hakikatının aynıdır. Çünkü her şahsın hakikati, "türü"nün ayni olup, diğerinden ancak somut sıfatlarla ayrılır. Bundan dolayı "insan" kavramı kaplamını oluşturan fertlerinin özseli (zâtî / kendisi)dir. Nitekim "insan konuşan hayvandır" dediğimiz zaman, "konuşan hayvan" kavramı, insanın hakikatinden hariç olmayıp, belki onun aynısı olmakla özsel (zâtî) tümeldir.

Yine böylece "insan konuşan hayvandır" dediğimizde "hayvan" ve "konuşan" sözleri, insanın hakikatinden hariç olmayıp belki "hayvan" onun "genel" kısmını ve "konuşan" da eşit kısmını ifade edip, ikisi de "özsel"dir. Fakat "gülen" kelimesi insana mahsus olup, "teneffüs eden" sözü ondan daha genel olarak insanın hakikatinden hariç olmalarıyla ikisi de "ilintisel"dirler.

Aynı şekilde, bir dik üçgenin hakikati, "dik açı" türünün aynı olup, cinsi olan "üçgen" de onun "genel kısmı / yönü", "ayırım"ı olan dik açı da "eşit kısmı" olur. Bundan dolayı üçü de üçgenin hakikatinden hariç olmadıkları için özsel (zâtîye)dir. Fakat dik açının karşısındaki kenarın karesi diğer iki kenarın karelerinin toplamına eşit olma durumu ise "ilinti" (âraz-ı amm)dir ve dik açılı üçgenin hakikatinden hariç olmalarıyla ikisi de ilintisel (ârazî)dirler.

Bu geçen açıklamalara göre beş tümeli şimdi birer birer tarif edip açıklayalım:

a- Tür (nevi): Bir hakikatin (gerçekliğin) aynî olan "özsel tü-

meli" (küllî-i zatî)dir.[20]

b- Cins: Hakikatleri(özleri) çeşitli olan şeylerin özsel (zatî) tümelidir.

c- Ayırım(fasıl): Yalnız bir hakikatin özsel tümelidir.

d- Özgülük (hassa): Bir hakikate (bir tek varlığa) mahsus sıfattır (ilintidir).

e- İlinti: Çeşitli türlere ait olabilen sıfatlardır. (bu son ikisi nitelik sıfatlarıdır; gülmenin yalnız insana has uyumanın bütün hayvanlarda müşterek olduğu gibi)

İşte bu açıklamadan anlaşıldı ki, "Tür", "Cins" ve "Ayırım", Özsel Tümel olup, "özgülük" (hassa) ile "ilinti" de "İlintisel Tümel"dir.

a- Türler, cinsin cüzleri olup, "tür"lerin cüzleri de hakikatleri bir olmakla beraber ancak somut sıfatlarla değişik olan şahıslardır. Özgülük (hassa) bir hakikate mahsustur fakat ilinti ise, bir hakikate mahsus olmayıp çeşitli hakikatlere (varlıklara) ait sıfat olur. Bundan dolayı "tür" hakikatlerinin hem ortak hem de özel (ayrı) olma bakımından "nedir?" sorusuna cevap teşkil eder.

Mesela: "Ömer ve Osman isimli kimseler nedir?" diye sorulunca "insandır" diye cevap verildiği gibi, yalnız biri hakkında "Ömer isimli kimse nedir?" dense yine "insandır" diye cevap verilir. Çünkü yukarıda açıklandığı üzere hepsinin hakikatinin

---

[20] Buna bazen "Gerçek Tür"de denir. Artık kendisi cins olmaz ve yeni türlere bölünmez. Fakat kendi mahiyetine nispetle "Tür", başkasına göre de "Cins" olanlara "Göreli Tür" denir; bu ise "Gerçek Tür"den daha geniştir. (Bkz. prof. Dr. N. Öner, a.g.e. sh. 35, Prof. Dr. Bingöl, a.g.e., sh. 34)

tamamı insandır.

b- Cins ise, hakikatlerinin yalnız ortaklık yönü dikkate alınarak "nedir?" Sorusuna verilen cevaptır. Mesela: "insan, at ve kuş nedir?" denince "hayvandır" diye cevap verilir. Fakat "insan nedir?" diye sorulunca "hayvandır" denmez. Çünkü burada soranın maksadı insanın hakikatinin tamamıdır. Hayvan ise insanın bir cüzüdür.

c- Ayırım (fasıl); bir hakikat veya bir hüviyet[21]hakkında zat olarak (özü itibariyle) "bu hangi şeydir?" diye sorulunca, yani bu cinsinin hangi özel kısmıdır demek olup, soranın amacı farklı bir zat olduğundan bu soruya cevap olarak o hakikatin ayırımı (faslı) söylenir.[22]

d-Özgülük (hassa): eğer (bir tür veya bir cinsteki) bir özellik/nitelik dolayısıyla "hangi şeydir?" denince, bundan maksat ancak ayırıcı bir özellik sorulduğundan verilecek cevapta onun özelliği söylenir. Mesela: insan özellik itibariyle "hangi şeydir?" denilince "gülen"dir diye verilen cevap, yalnız onun özelliği olur. (Bir türe mahsus olarak)

e- İlinti (âraz-i âmm): Bu ise, bir "tür"e mahsus olmadığı (çeşitli "tür"lere ait olduğu) için "nedir?" sorusuna cevap olmadığı gibi bir hakikati, diğer hakikatlerden ayırmadığı için "hangi

---

[21] -Gerçekliği (hakikati) olan bir kavramın delalet ettiği gerçekliklerdin birisini belirtip de diğerlerinden onu ayırırsak, bu gerçekliğe kimlik (hüviyet) denir. (Bkz. Prof. Dr. N. Öner a.g.e., sh 31)

[22] İnsan konuşan hayvandır" cümlesinde "hayvan" sözü "tür" "konuşan" ise "ayırımı"dır. "hareket etme" sıfatı insanın uzak, hayvanın ise yakın "ayırımı"dır. Bu itibarla ayırım, aynı cins içinde bulunan "tür"leri -ister yakın ister uzak olsun- birbirinden ayıran niteliktir. (çeviren)

şeydir?" sorusuna da cevap olmaz.

Şimdi bu açıklamalara göre de beş tümeli tarif ederek biraz daha açıklayalım:

a- "Tür", aynı zamanda bir "tümel"olup müşahhas sıfatlarla, değişik olan birçok cüzlerin yahut bu cüzlerin yalnız biri hakkında "Onlar nedir?" yahut "O nedir?" diye sorulunca cevap olarak söylenendir.

b- "Cins" de bir "tümel"dir ki hakikatleri çeşitli olan cüzler hakkında "Onlar nedir?" diye sorulunca cevap olarak söylenendir. Fakat bu cüzlerin biri hakkında sorulunca cevap olarak cins söylenmez.

c- "Ayırım"da bir "tümel"dir ki bir şeyin zatı hakkında "Hangi şeydir?" diye sorulunca verilen cevaptır.

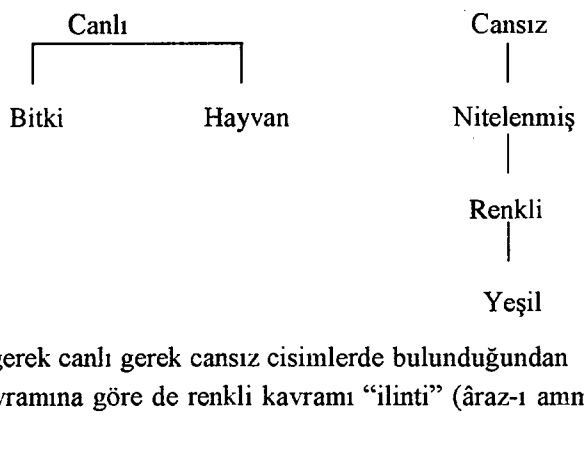
d- "Özgülük" (hassa) da bir "tümel"dir ki bir şeyden özel sıfatı (karakteri) dolayısı ile "Hangi şeydir?" diye sorulunca cevap olarak söylenendir.

e- "İlinti" de bir "tümel" olup hakikatleri farklı varlıkların kaplamları olan fertlerle ilgili ârızî/geçici bir niteliktir.

İşte bu şekilde "beş tümel" gerektiği gibi bilinir ve birbirinden ayırt edilir. Fakat bazen çeşitli durumlarda ayni şeyde birlikte geçerli olurlar.

Mesela: yürüyen kavramında, "hassa" ile "âraz-ı âmm" (özgülük ile ilinti) birlikte gerçekleşir. Çünkü "yürüyen" sözü, hayvana nispetle özgülük (hassa) olup insana nispetle ilintidir. Bir şey hem tür (nevi), hem cins, hem ayırım, hem özgülük hem de ilinti olabilir.

Nitekim "renkli", nitelenmiş bir şeyin türü, yeşilin cinsi, katı bir şeyin ayırımı, cismin özgülüğü (hassası) hayvanın da ilintisidir. Çünkü nitelendirilmiş bir şey, bir sıfat (nitelik) ile ilintili olup renkli, acı ve tatlı gibi birçok anlamları içine aldığından renkli onun bir türüdür. Yeşil, kara, kırmızı gibi renkleri olanların hepsine renkli denildiğinden "renkli" bunların cinsidir. Katı cisim kavramı da renkli cisim diye tarif edilip şeffaf cisimden ancak renk ile ayrıldığından dolayı ona göre "ayırım"dır. Cisim olmayan şeylerde renk olmadığından, cisme göre de "renkli" özgülük (hassa) olur.

Renk, gerek canlı gerek cansız cisimlerde bulunduğundan hayvan kavramına göre de renkli kavramı "ilinti" (âraz-ı amm) olur.

Kısaca deriz ki: "tümel" bir cins olup; tür, cins, ayırım, özgülük, ilinti onun kısımlarıdır. Fakat bunlar itibarî (rölatif) mahiyetler olup itibara alanm (değerlendirenin) değerlendirmesi ile birbirlerinden ayrılırlar. Yukarıda da geçtiği üzere bunlar çeşitli

itibarlarla bir maddede toplanabiliyorlar. Burasının anlaşılması için "hakîkî mahiyet" ile "îtibarî mahiyet"i açıklayalım:

"Hakîkî mahiyet" insan ve at gibi hariçte varlığı olan bir mahiyet (bir gerçek)tir ki, bizim değerlendirmemizin karışması olmaksızın gerçekte kendisinden hariç olmayan şey; onun "özseli" (zâtıyesi), hariçte olan şey de onun "ilintisi" olur.

Hakîkî mahiyetin özsel ve ilintilerini (zatını ve sıfatlarını) ayırma ve belirleme ise, eşyanın aslını ve hakikatini bilmeye bağlıdır. Bundan dolayı hakikî mahiyetin zatını ve sıfatlarını ayırt etmek bazı filozoflara göre "zor" bazılarına göre de "mümkün değildir" denildi.

"İtibarî (rölatif) mahiyet" ise, bizim değerlendirmemize göre zihinde mevcut ve ayrılmış olduğundan zâtını sıfatından ayırmak kolaydır. Mesela: sarf ve nahv[23] ilminde bir kimseye veya bir şeye delalet eden kelimeye "isim" denilip burada "isim"in bir "tür" sayılmış olmasıyla kelime onun cinsi ve bu bakımdan delaleti onun "ayırımı" demektir ki (Arapça'da) kelimenin sonunun sakin veya harekeli olması ve diğer kelimeye muzaf olup olmama durumları, ismin özelliklerindendir. Yine böylece; geometri biliminde de üç kenar ile çevrili olan üçgenin şekli denilince; burada üçgen "îtibarî mahiyet" olup "şekil" onun "cinsi", üç kenarla çevrili olması ise "ayırımı" kabul edilir ve bunların dışında üçgene arız olan (ilinen) haller hep ilinti olur.

İşte "Beş Tümel" de birer "îtibarî (rölatif) mahiyet" olup, özsel ve ilintisel olanlar, mantık bilimcilerince kolayca ayrılır.

Mesela; "cins", -yukarıda geçtiği üzere- çeşitli hakikatlerin zâtî

---

[23] - Arapça Gramer

(özsel) olan "tümel"den ibaret olmasıyla "tümel" onun "cinsi", "çeşitli hakikatler" de onun özseli olarak "ayırımı" kabul edilmiştir. Bundan dolayı "çeşitli hakikatler"den "nedir?"diye sorusuna cevap olma durumu, onun hassası (özgüsü), rasgele verilen cevap da onun ilintisi olur.

EKLER

Soru 1: Yukarda insanı tanıtırken "konuşan" sözcüğü, insana müsavî (eşit)dir denildi. Halbuki papağan denilen bir kuş da konuşur; bundan dolayı "konuşan" sözcüğü, insandan daha genel olması lazım gelmez mi?

Cevap: Konuşmanın iki manâsı vardır: Biri söylemek diğeri de tümelleri (külliyâtı) idrak etmektir. Birincisi yalnızca söze ait (nutk-u zahirî), ikincisi de düşünceye ait (nutk-u batinî) dir. Sade diliyle bir şeyler söylemek papağanda da var ise de, onunki tabii, (kendiliğinden) olmayıp ancak öğretildiği (veya kendisine söylendiği) kadardır. İnsan ise kendiliğinden konuşandır. Bundan dolayı düşünce (iç konuşma) insana mahsus bir özelliktir. Çünkü insan gibi diğer hayvanlar da bir takım şeyleri anlayabilirler ise de, Külliyatı (tümelleri veya en yüksek kavramları), ancak insan anlayabilir. İşte konuşmasının kendiliğinden oluşu da bundandır. Şöyle ki:

İnsan, sarf ve nahiv (kelime bilgisi ve cümle yapısı) genel kurallarına dayanarak bir takım kelimelerin çekimi ve birbiriyle birleştirilmesiyle, ruhunda ki anlamı ifade edebilecek cümleler düzenler. Papağan ise, kendisine ne söylenirse ancak onları söyleyebilir. Tümelleri kavrayamadığından o sözlere dayanarak başka cümleler kuramaz. Bundan dolayı konuşan terimi ikinci anlama gelirse sorun çıkmaz; fakat ilk anlama gelirse; asıl ama-

cımız bizim, tabii konuşmalar diye cevap veririz.

Soru 2: Gerek yalnız konuşma, gerek düşünce ve gülme gibi ancak insana, varlığından sonra ilave olunan sıfatlardır. Bundan dolayı "konuşma ile gülmenin" insana oranları birdir. Bu hale göre konuşmayı "Ayırım" gülmeyi de "Özgülük" saymak geçerli olmayan bir tercih değil midir?

Cevap: Konuşan, şaşkınlık gösteren ve gülen ifadeleri hepsi insana eşit sıfatlardır. Fakat gülmenin kökeni hayret olup; hayret etme de, garip şeyleri anlamak demek olduğundan tümelleri anlama manâsında olan tabii kavrama (düşünsel) ; onlardan daha önde gelir.

Bu hususdaki kaide ise bir "tür"e mahsus olan sıfatların derecelendirilmesinde önde geleni zatî (özsel), diğerleri ise ilintisel (ârazî) sayılır.

Soru 3: Bu cevap için "hakîkî mahiyetlerin özsel veya ilintisellerini (zât veya sıfatlarını) ayırmak zor" diyenlere göre kabul edilse bile "bu mümkün değildir" diyenlere göre "kabul edilmez" denirse?

Cevap: Gerçekte "Hakikî mahiyetlerini, özsel veya ilintisel olanlarını ayırmak mümkün değildir" diyenlere göre, (insan için) "konuşan" sözü "ayırım", "gülen" sözü de "özgülük"tür diye hüküm verilemez. Fakat ilimlerde genel kaideleri yeni öğrenenlere kolaylaştırmak için, bir takım cüz'î misaller verile geldiğinden, mantıkçılar da bir takım uygun misaller vermişler; cevheri, canlı cisimleri ve hayvanı hep özsellere misal verirken "konuşan" sıfatını da (yukarıda) insana mahsus olan sıfatların önde geleni olması bakımından "ayırım" sayıp, insanı da "konuşan hayvan" diye tarif ettiler.

Bundan maksat, ancak bir benzetmedir ki mantıkçıların bile itibar edip bunu alması kafidir. Ama bunların, gerçekte bilfiil zatî (özsel) olduklarını ispat etmek bizim konumuz dışındadır.

Mahiyet: Mahiyet, ya "cevher"dir veya "ilinti" olur. "Cevher" zâtı ile kaim (varlığının/özünün durmasında bir ilintiye ihtiyacı olmayan) şeydir. İlinti (âraz) ise varlığı başkasıyla durabilen ve (gözükebilen) şeydir.

Mesela: Taş bir cevherdir. Onun rengi, kalınlığı ve ağırlığı ârazdır (sıfatıdır/ilintisidir). Taş, cevher olarak bu sıfatlara muhtaç olmadan durabilir (cevheri görülebilir) fakat renk ve kalınlık ise, kendi kendine duramayıp ancak cisimle beraber varlığını gösterebilir.

Yine böylece "nefsi-i nâtıka (insanın canı/ruhu)"[24] cevherdir. Onun idraki ise, İlintidir (ârazdır). Çünkü insanın konuşan canı/ruhu, kendi varlığıyla mevcuttur, idrak ise, ancak onunla var olabilir.

Cevher ya maddi (somut) veya mücerret (soyut) olur. Maddi cevher, üç boyutlu bir cisimdir, yani uzunluğu, genişliği ve derinliği bulunur. İnsan ve sevgi gibi soyut (mücerret) cevher ise, üç boyutu bulunmayan (yani maddi olmayan)dır. İnsanın ruhu insanlık ve sevgi gibi.

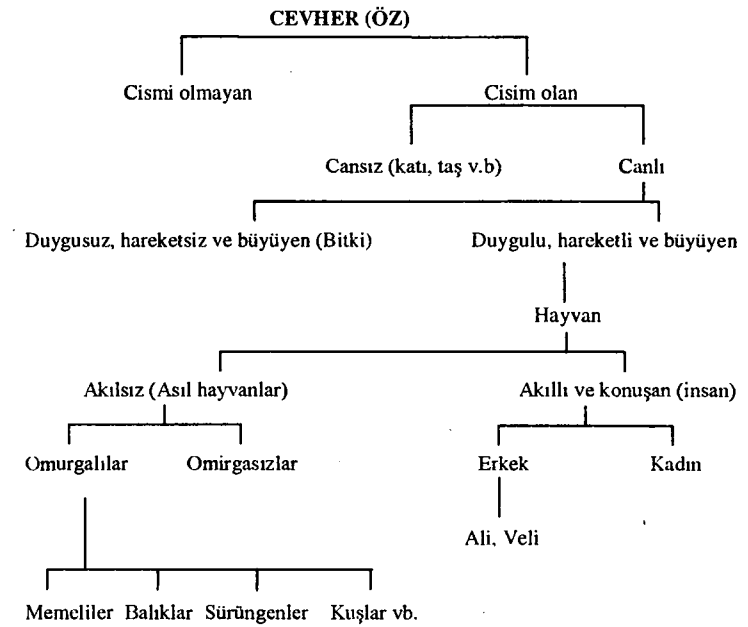
Cisim ya doğup büyüyerek meydana gelir ki ona canlı cisim denir; ya da taş gibi katı, cansız olur.

Canlı cisim, ya hayvan olur veya ağaç ve benzerleri olur. Hayvandan başka büyüyen cisimler de vardır ki hayvanı bunlardan

---

[24] Develioğlu Ferit, Osmanlıca-Türkçe Lügat; Hançerlioğlu Orhan, Felsefe Sözlüğü, Ruh md. sh.350

ayıran duygu ve iradeli hareket olduğundan. Hayvanın mahiyeti; onun "cinsi", duygu ve iradeli hareketlerden biri de onun "ayırım", olması gerekir. Halbuki ikisi de hayvana eşit olup, hangisinin "ayırımı" olduğunda tereddüt olunmakla, hayvanın tarifinde ikisi de beraber almır ve "hayvan duygulu olup, irade ile hareket eden ve büyüyen cisimdir" diye tarif edilir, (böylece yakın cinsinden ayrılır)

Türk-İslam mantıkçıları Aristoteles'ten ayrı bir felsefe dolayısıyla Allah inancına sahiptirler. Bunlardan Farabî için, mükemmel ve her şeyin aslî durumundaki cevher, (daha sonraları Descartes, Spinoza gibi yeni çağ filozoflarında da görüldüğü gibi) ALLAH' tır. Allah, Vâcib'ul-Vucûd (Varlığı zorunlu, ve

yokluğu olmayan)dır. Diğer bütün varlıklar "mümkin'ul - vucûd (yaratılmışlar)tur. Bkz. Şafak Ural, Temel Mantık sh. 36, Türkel Küyel'den Çeviren)

İKİNCİ KISIM

A- ÖZSELİN KISIMLARI

1- *Tür:*

Özsele ait (zatî) (Tür, Cins, Ayırım) tümel, iki kısım olup biri "Gerçek Tür" (Nev-i Hakikî), diğeri de "Göreli Tür" (Nev-i İzafî) dir.

a- "Gerçek Tür", yukarda açıklandığı gibi tek tek hüviyetler, yani tür ile bu türe ait niteliklerden oluşan şahıslardır. Buna "Gerçek Tür" ve "Türlerin (fertlerin) Türü" denir. Altında sıralanmış bulunan "Tümel"e de sınıf denir.

Şöyle ki: Gerçek Tür, Tümelin ilintilerine bağlı olarak sınıflara ayrılır. "Sınıf" ise, Tür ile Tümelin ilintilerinden mürekkep olduğundan dolayı "özsel"in silsilesinden hariç kalır. Bu taktirde (o sıfat), o Tür'e özgü (hassa) olur. Kısacası o "Tür"ün altında başka "Tür" bulunmaz. (İnsan gibi)

b- "Göreli Tür" ise, bir mahiyet (öz) olup onunla diğer mahiyetten "Onlar nedir?" diye sorulunca bir "cins" ona cevap olur. Yani özsel bir tümeldir ki, onun üstünde bir cins bulunur.

Mesela: "Cevher"e göre "cisim", cisme göre de "büyüyen cisim", "büyüyen cisme" göre de "hayvan" "hayvan"a göre de "insan" GÖRELİ TÜMELdir. Çünkü "Cisim" ile insanın ruhu/canı hakkında "Bunlar nedir?" diye sorulunca "Cevherdir" diye cevap verilir. "Büyüyen cisim" ile "taş nedir?" denilince "Cisimdir" denilir. "Hayvan ile ağaç nedir?" diye sorulunca "Büyüyen cisimdir" denilir. "İnsan ile at nedir"" denilince "Hayvandır" denilir.

İşte bu dört kademe türler, hep "Göreli Tür" dür. Fakat "Gerçek Tür" ancak bunların dördüncüsü olur.

Bu bakımdan "Göreli Tür", "Gerçek Tür" den daha genel olur.

2- *Cins:*

"Cins " de "Yakın Cins" (Cins-i Karîb) ve "Uzak Cins" (Cins-i Baîd) diye iki kısma ayrılır. Şöyle ki:

Birinci bölümde açıkladığımız gibi "cinsî" bir mahiyetin genel cüz'ü (bölümü) dür; yani o mahiyet ile diğer mahiyet arasında müşterek bir cüzdür. Daha genel olan ise, daha özel olanın içinde toplanmış olduğundan, daha genelin cüz'ü, daha özelin de cüz'ü olur. Bu bakımdan bir mahiyette bir çok cüzler bulunabilir. En özel cüz, diğerlerini (kendinde) toplayarak o mahiyetin Tam Müşterek Cüz'ü olur. İşte buna "Yakın Cins", onun cüz'ü olan diğer müşterek cüzlere de "Uzak Cins" denir.

Mesela: (Aşağıda 2.şemada geçtiği gibi) "hayvan" insan mahiyetinin müşterek cüz'ü olduğu gibi hayvanın müşterek cüz'ü olan "büyüyen" cisim ve onun müşterek cüz'ü olan "cisim" ve onun müşterek cüz'ü olan "cevher" dahi dolaylı olarak insanın müşterek cüz'ü olur. Fakat bunların üçü de "hayvan"da dahil olduğundan "hayvan" "insan"ın "Müşterek cüz"ünün tamamıdır. Bundan dolayı "insan"a göre "hayvan" "Yakın cins" olup "büyüyen cisim", "cisim" ve "cevher"in uzak cinsi olur.

1 Şema 2 den cins ve Tür kısmını alarak bu misali gösterebiliriz.

ŞEMA:3

CEVHER
|
Cisim
|
Büyüyen Cisim
|
Hayvan

Bu sıralamada varlıklar, yukardan aşağıya doğru birbirinin türü, aşağıdan yukarı doğru da her "tür", altındakinin cinsidir. (Çeviren H.T.F.)

Hayvana nispetle canlı cisim, yakın cins, cisim ile cevher uzak cins olup, canlı cisme nispette cisim yakın cins ve cevher ise uzak cinstir (ş.2)

İki değişik hakikatten "Bunlar nedir?" diye sorulduğunda, soranın isteği, onların arasındaki "tam müşterek cüz" olduğundan "yakın cins"in altında toplanmış bir mahiyet ile diğer müştereklerin herhangi birinden "Bu iki şey nedir?" diye sorulduğunda, cevap olarak hep o cins söylenir. Ama "uzak cins"in içeriğinde cevap, hep böyle olmayıp değişir.

Meselâ: "İnsan ile at nedir?" denilince "Hayvandır" diye cevap verildiği gibi, koyun, inek, kuş ve diğer hayvan cinslerinden herhangi birisi, insan ile beraber alınıp da "Bu ikisi nedir?" denildiğinde yine hep "Hayvandır" denir. Çünkü hepsinin arasında "tam müşterek cüz" hayvandır. Fakat "İnsan ile ağaç nedir?" denilince "Büyüyen Cisimdir" diye cevap verilir.

"İnsan ile taş nedir?" denilince "Cisimdir" denilirken "İnsan ile at nedir?" denildiğinde "Cisimdir" yahut "Büyüyen cisimdir" diye cevap verilmez. Çünkü hiç birisi, insan ile at arasında "tam müşterek cüz" olmayıp belki "tam müşterek cüz" hayvandır ki, "Büyüyen cisim" bizzat kendisi, Cisim ise dolaylı olarak onun cüzleridir.

Netice olarak; bir mahiyet ile, cinsinde ortaklarının her hangi

birinden "Bu iki şey nedir?" diye sorulduğunda, cevap olarak hep o cins söyleniyorsa, o "Yakın Cins"tir. Eğer bazılarında o cins söylenip de diğer bazılarında cevap başka olursa, o da "Uzak Cins"tir.

Yukarıda "Tür"ün dört kademesi/derecesi olduğu gibi "Cins"in de dört derecesi vardır. Ancak "Tür"ün dereceleri, yukardan aşağıya doğru olup en aşağı türe, "Türlerin Türü" (Nev'u-l Envâ) ve "Hakikî Tür" denir.[25]

Cinslerin dereceleri ise, aşağıdan yukarıya doğru olup, en yukarıdaki cinse, "Cinsler Cinsi (Cins'ül-Ecnâs)" veya Büyük/üst cins" (Cins-i Âlî) denir.

En üst cins ile en aşağıdaki cins arasındaki uzak cinslere "Orta Cins" denir.

Mesela: "İnsan" terimine göre "hayvan" aşağı cinstir; (yani ondan başka cins yoktur). "Büyüyen cisim" ile "Cisim" "Orta cins"tir. "Cevher" de "En üst cins"tir. "Gerçek Tür"e cins denilmediği gibi, "En Üst Cins"e de "tür" denilmez. Bundan dolayı "Cins" ile "Göreli Tür" arasında "Eksik-Girişimlilik" vardır.[26]

3- ***Ayırım:***

"Ayırım" da "Yakın Ayırım" (Fasl-ı Karîb) ve "Uzak Ayırım" (Fasl-ı Baîd) diye ikiye ayrılır. Şöyle ki:

Eğer cinsin özelliği onu yakın cinsindeki ortaklarının hepsinden

---

[25] Hakikî nevi olunca, artık cins olması mümkün değildir. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl, a.g.e., sh. 35)Yukarı şemalarda geçti. (Çev)

[26] Bkz. Şema: "Yakın cinsi" bölen ana karakterlere "Yakın Ayırım", uzak cinsi bölen ayıran ana karaktere de "Uzak Ayırım" denir. Akıllık, insanın Yakın Ayırımı, büyüyücü olması da Uzak Ayırımıdır. (Çeviren)

ayırırsa, buna "Yakın Ayırım" denir.

Eğer yalnız uzak cinstcki ortaklarından ayırırsa, ona da Uzak Ayırım denir. Şöyle ki:

"Konuşan insan" denildiği zaman "konuşan" "Yakın Ayırım"dır. Çünkü "konuşan" kelimesi insanı (aynı cinse bağlı) hayvanlardan ayırır. Fakat "Duygulu (Hassas)" yahut iradeli hareket eden ifadesi, hayvanın "Yakın Ayırımı" olup, insan ise "Uzak Ayırımı" dır. Çünkü (bu sıfatlar) hayvanı "Büyüyen cisim"deki ortaklarının hepsinden ayırır ve insanı ise ancak, "Büyüyen cisim" deki ortaya olan "Bitkiler"den ayırır fakat at ve diğer hayvanların cinslerinden ayırmaz"

Aynı şekilde üç boyutlu olmak, bir cismin yakın ayırımı olup, insan, hayvan ve büyüyen cismin Uzak Ayırımıdır. Çünkü cismi, cevherde ortağı olan bütün tümellerinden ayırır; ancak diğerlerini (insan hayvan ve büyüyen cismi) tüm ortaklardan değil sadece bazı ortaklarından ayırır.

B- KATEGORİLER[27]

Yukarda söylenilen misallerin hepsi; "cisim" ve "cevher" zinci-

---

[27] Kategori (Yun.), Bir konuya yükletilen sıfatların meydana getirdikleri en geniş cinslerden biri (ulam), (Türkçe sözlük T.D.K.) Yahut, varlığın veya bir konuya yüklenen yüklemin çeşitli sınıflarıdır. (Bkz. Prof. Öner, a.g.e sh. 38) Müellif; yeni bir konuya geçtiği için buna İSTİDRAD başlığı koymuştur. Ali Sedât, Mizân'ul-Ukûl isimli eserinde (sh. 4-5) "İslam düşünürlerinden mantığa hücum edenlerin bu bölümü hedef almalarından dolayı, sonra gelen mantıkçıların bu bölümü çıkardıklarını söylüyor" Kategorilerin en genel kavramlar olarak kabul edilmesi, çok defa Klasik Mantık içinde incelenmesini gerekli kılmıştır. Aristo'ya göre ise kategoriler, bir deyi formlarıdır, ama dolayısıyla düşünmenin de formlarıdır; düşüncenin sözlerle dile getirilmiş biçimleridir. Kategoriler düşüncenin formları olarak aynı zamanda varlığın da formlarıdır. Aristo sayılarını on olarak tespit etmiştir ki bunlar: Cevher, nicelik, nitelik, görelik , yer, zaman, durum sahip olma etki ve edilgidir. (Bkz. a.g.e. 38, Prof. Macit Gökberk, Felsefe Tarihi,sh. 78; Prof. Necati Öner. Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi sh.5)

rinden olan "Tümel"ler olmuştur. Halbuki "Cevher"e karşılık olan "ilinti"nin (a'râz'ın) altında cins ve "Tür"lerin kademeleri vardır. Mesela: Beyazlık ve kırmızılık birer gerçek mahiyet (ne'lik) olup bunların üstünde renk ve onun üstende bir nitelik vardır. Bundan dolayı burada "ilinti"nin kısımlarını açıklamak uygun görülmüştür.

İlinti (Arâz) dokuz kısımdır: Nicelik, nitelik, yer, zaman, durum, sahip olma, göreli, etki ve edilgidir. Bunlara "Dokuz Kategori" (Makûlât) ve "cevher"le beraber hepsine "On Kategori" denir.

İşte bunlar, varlığın genel cinsleri olup cisimlerin hepsi, cevherde son bulduğu gibi ilintiler de kalan dokuzun biriyle son bulur. Nicelik ile nitelik (kemiyetle keyfiyet) bildirmeleri bir mukayese (nispet) ifadesi için değildir; diğer yedisi ise nispet bildiren sıfatlardır.

1-Nicelik[28] (kem), mahiyet olarak kısımlara ayrılabilen bir ilinti olup iki kısımdır. Süreksiz/aralıklı ve sürekli/aralıksız süreksiz olan nicelik, sayılar olup, bölündüğü zaman iki kısım arasında ortak bir sınır bulunmaz.

Mesela: On sayısı yarıya bölününce, beş sayısı birinci kısımda, altıncı sayı ikinci kısımda kalıp bu iki kısım arasında ortak bir sınır bulunmaz.

Sürekli/aralıksız olan da iki kısım olup bitişik ve bitişik olmayandır. Bitişik olan, parçaları bir arada bulunan demektir. Bu da ölçüden ibarettir ki çizgi, yüzey/düzlem gibi geometrik (teallümî) cisimdir.

---

[28] -Nicelik: Kaç ve nice sorularının cevabıdır.

Çizgi, yalnız uzunlukça bölünebilir, düzlem hem uzunluk hem de genişlikçe bölünebilir. Geometrik cisim ise, tabiî cismin uzunluğu, genişliği ve derinliği demektir ki bu cismin aynı zamanda uzunluk, genişlik ve derinlikçe bölünmesi mümkündür.

Bunlar bölündükleri takdirde, kısımları arasında buluşan (birbirine dokunan) ortak bir sınır bulunur. Mesela: Bir çizgi bölününce iki kısmın buluştukları nokta, ikisi arasında ortak olup yalnız birine ait değildir.

Sürekli/kesintisiz bitişik olmayan nicelik zamandır. "Hâl" denen an ise, geçmiş zaman ile gelecek arasmda müşterek sınırdır. Bundan dolayı zaman süreklidir. Fakat bitişik olmayandır. Çünkü kısımları (cüzleri) sabit ve toplu değildir. Zaman, su gibi akıp gelir ve gider; böylece hiç biri yerinde kalmaz; diğeri ile de bir araya gelmez.

Süreksiz/kesintili olan nicelik, Matematik ilminin konusudur; ölçülerden ibaret olan bitişik sürekli bir nicelik ise geometrinin konusudur.

Ölçünün bir kısmı olan çizgi, doğru çizgi ve eğri çizgi ile paralel olan ve paralel olmayan çizgi diye kısımlara ayrılır.

Doğru çizgi bir mahiyet olup, "çizgi" onun cinsi, "doğru" da onun faslı olur. Bunun en genel cinsi, "Nicelik Kategorisi" dir; diğerleri buna kıyas olunur. Bir nokta asla kısımlara ayrılmadığından "Nitelik Kategorisi"ne girer.

2- Nitelik (nasıllılık)[29] bir ilinti terimdir ki, özü yani mahiyeti itibariyle bu da "nicelik" gibi, ne kısımlara bölünmeyi kabul e-

[29] Nitelik, kendisiyle bir şeyin nasıl olduğu söylenen terimdir. (a.g.e. sh.39)

der ne de oran ve mukayese ifade eden ilinti gibi bir nispet ifade eder. Siyahlık beyazlık, acılık ve tatlılık gibi ki, bunların zaten bölünmesi, mümkün değildir. Fakat niteledıklerinin bölünmesiyle ona bağlı olarak onlar da bölünür. Mesela, beyaz kağıt ikiye bölündüğü zaman, beyazlık da böylece ikiye bölünür.

Bütün ilintiler (sıfatlar) başkasımn varlığına bağlı olarak durabildikleri için nispeti gerektirirse de, aşağıda açıklanacağı üzere, nispet bildiren ilintilerin mahiyetinde nispet vardır. Nicelik ile nitelik bildirenler ise, mahiyet yönünden nispet bildirmezler.

Bu "Nitelik Kategorisi, " dört kısma ayrılır.

a) Beş duyu ile hissedilenler; Renkler, kokular acılar ve tatlılar gibi,

b) "Sürekli ve süreksiz niceliğe ilinti olan haller; (bir şeydeki) doğruluk ve yuvarlak gibi şekil bildirirler,

c) Keyfiyet bildiren haller; katılık ve yumuşaklık gibi

d) Ruhsal kabiliyetlere (keyfiyât-ı nefsâniye) ait nitelikler; bu da sağlam bilgi ve tecrübe ile olursa meleke, değilse hâl ile isimlenir.

Nitekim ilk yazı yazmaya başlama işi, bir hal ve bir durum kabilindendir. Fakat bol alıştırma ve tekrar ile sağlam ve kesin bilgi olunca maharet (meleke) olur. Bir ilmi öğrenip de o ilmin ehli ve erbabı olmak o ilimde (veya işte) maharet kazanmak demektir. Mesela: "Filan kişi geometriyi iyi bilir, dediğimizde, onun geometrik melekesi var demektir. Yoksa meselâ, geometri şekillerini bir kere gözden geçirmekle geometri üstadı olunmaz.

3-Yer: Bir şeyin bir yerde bulunmasıyla ilinti olan haldir. (Ne-

rede sorusunun cevabıdır). Bir kimsenin odada veya arabada bulunması gibi.

4-Zaman: Bir şeyin bir zamanda bulunmasıyla ilinti olan haldir. "Falan gün Güneş tutulacak" denmesi gibi (ve zaman sorusuna alınacak cevap bu kategoriyi bildirir)

5- Durum (vaz'): Bir şeyin bazı parçalarının diğer bazı parçalarına veya kendisinin dışında olan şeylere göre ona ilinti olan durumudur. Mesela; ayakta durmak, sandalye üzerinde oturmak veya yastığa dayanmak yahut diz çöküp oturmak gibi.

6- Sahip olma (mülk veya iyelik): Bir şeyin tamamen kendisine sahip olma, yahut bazı parçalarını kuşatıp onun intikali yani bir yere gitmesi ve giden şeyler sebebiyle ilinti olan durumdur. Pantolon giymek, sarık ve yüzük takmak gibi.

7- Görelik (izâfet, nispet veya bağlantı): Varlığı karşılıklı bağıntıyla olan bir durumdur. Yani bir şeyin varlığı, diğer şeyin varlığına göre meydana gelir. Mesela: Oğul ve baba gibi ki oğul babadan dolayı oğul, baba da oğlundan dolayı baba adını alır. Böylece babalık ve oğulluk ilintili olur.

8- Etki (fiil veya aksiyon): Bir etki edicinin, diğer bir şeye etki etmesi (ile etki edene ilintili olan hal) dir. Bir kimsenin kalemi keser, şişeyi kırarken, bunu yapana yaparken ilinti olan haldir.

9- Edilgi (infiâl): Bir şeyin diğer bir şeyden etkilenmesidir. Kalem kesilirken, şişe kırılırken, onlarda meydana gelen ilinti olan haldir (kesiliyor, kırılıyor gibi).

10- Cevher (Bununla ilgili açıklama şema 1'in altında geçmiştir.

ÜÇÜNCÜ KISIM

A- İLİNTİLERİN KISIMLARI

Hassa (özgülük), ya mahiyetin (hakikatin) bütün fertlerini içine alır; yani ona eşit olur ki, dairenin merkezinden çevresine doğru çıkarılan doğru çizgi (dikme) lerin birbirine eşitliği gibi. Eşitlik durumu bu çizgilerin hepsini içine alır.[30]

Yahut, mahiyetin bütün fertlerini içine almayıp ondan (yani ait olduğu hakikatten) daha özel olur. İnsana nispetle doktor ve mühendis gibi ki, her doktor ve mühendis insandır; fakat her insan, doktor ve mühendis değildir. (Bunun gibi insanın, gülmeye kabiliyetli olması (bi'l-kuvve gülmesi) itibariyle "Gülme hassa"sı onun her ferdini kapsar. "Bilfiil gülme" ise onun her ferdini kapsamaz. (gülmeyen de vardır)

Hassa ise ya türün hassasıdır; yukarda geçtiği gibi (gülmek insana özgü/has bir vasıftır, fakat daimi değildir) ya da cinsin hassası olur; hayvanın teneffüs edici olması ve cisminin yer kaplaması gibi. Bir cinsin hassası, altındaki "tür"ün (veya "tür"lerin) ilintisi (âraz-ı ammı) olur[31] . İnsana nispetle teneffüs etmesi ve yer kaplaması gibi

Gerek hassa gerek ilinti, ayrılabilen ve ayrılamayan olarak iki türlü olur.

a) Ayrılabilen ilinti, mahiyetten ayrılması mümkün olan ilinti-

---

[30] -Hassa (özgülük), türün ikinci derecedeki niteliklerindendir. (Nurettin Topçu, Lise 3. Mantık, sh. 8)

[31] Diğer bir ifadeyle ilinti, tek bir hakikatin fertlerine ve bu hakikatin dışında kalanlara ait olabilen niteliktir.(Araz-ı Âmm) (Prof. Dr. Bingöl. a.g.e, sh. 163)

dir. Fiil, gerek süratle veya ağır ağır ayrılsın, gerekse asla ayrılmıyor (gibi) olsun aynıdır. Şöyle ki: İnsanın utanmakla yüzünün kızarması, korkmakla sararması bilfiil (gerçek olarak) ondan çabucak ayrılan ilintidir. Gençlik ise, insandan bilfiil ağır ağır ayrılan ilintidir. Bilfiil zengin olması mümkün olan kimsedeki daimi fakirlik, her ne kadar ondan ayrılmasa da (öyle gözükse de) yine de bir gün ayrılması mümkün olduğundan, bu fakirlik ilintisi, ayrılan ilinti olarak sayılır.

b) Ayrılmayan ilinti (Araz-ı lâzım): Mahiyetinden ayrılması imkansız olan ilintidir[32]. Bu da üç kısımdır:

1- Eğer varlığı yalnız hariçte olana lazım olursa; ona "hariçte vücudu lazım" denir. (Hararetin ateşe lüzûmu gibi)

2- Eğer, varlığı zihinde olana lazımsa, ona "zihinde vücudu lazım" denir. Tümelin Anka'ya lüzumu gibi

3- Eğer, varlığı hem hariçte hem de zihinde lazım olursa, ona da "mahiyetin lazımı" denir. Çift olmanın dörde lüzûm gibi.

Zihindeki lazımın kesinleşmesi, eğer bir delile muhtaç ise, buna "Lüzûm-u Gayr-ı Beyyin" denir.

Üç açısının iki dik açıya eşit olması için onun, bir üçgen olmasının gerekliliği gibi ki, bunun da teorik (nazarî) bir örnek olarak geometri delili ile ispata ihtiyacı vardır.

Eğer zihin, gerektireni ve gerekli olanını tasavvur etmekle aralarındaki gerekliliği kesin anlıyorsa, buna apaçık gereklilik (Luzûm-u Beyyin) denir. İki eşit kısma bölünme özelliğinin

---

[32] - Gelenbevî'ye göre, "hassa" ve "ilinti" den her birinin mahiyetinin hariçteki veya zihindeki yahut hem hariç hem zihindeki varlığından ayrılmaları mümkün değilse, o mahiyet için ayrılmayan ilinti (Araz-ı Lâzım) olur. (a.g.e., sh.38)

(yani bölen ve bölünenin iki olması için) dört sayısını gerektirmesi gibi ki zihin, bu bölünme ile dördü tasavvur ettiğinde bir delile muhtaç olmadan o şekilde bölünmenin dördü gerektirmesi yani dördün (iki olarak) eşit iki kısma bölünebileceğini kesin olarak bilir. Buna da genel anlamda apaçık gereklilik (apriori) denir. Bir de özel anlamda apacık gereklilik vardır ki, o da gerekli olanın tasavvuru, gerektirenin tasavvurunu zarurî kılar demektir. Nitekim bilgisizliğin tasavvuru ilmin tasavvurunu gerekli kılar. İşte teorik bilimcilere göre gereklilik (iltizâmiye) de önemli olan bu apaçık gerekliliktir.

İKİNCİ BÖLÜM

A- TANIM VE KISIMLARI (TARİF/KAVL-U ŞÂRİH)

Tanım (tarif), ya (Kavl-u Şârih) öze ait tanım (Had) veya ilintiye ait tanım (Resm) diye ikiye ayrılır. Bunların her biri de TAM veya NÂKIS olurlar.[33]

1- *Beş Tümele Göre Tanım Çeşitleri*

Öze ait tam tanım (Hadd-i Tam): Bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayrımından oluşan tanımdır. İnsanı, "konuşan hayvan"la tarif gibi.

Öze ait eksik tanım (Hadd-ı Nâkıs): Bir şeyin uzak cinsi ile yakın ayırımından oluşan tanımdır. İnsanı "konuşan cisim" ile tarif gibi. Aynı zamanda "Yakın Ayırım" ile tarifte, ilintisel tanım (Hadd-i Nâkıs) dan sayılır. İnsanı "konuşan" ile tarif gibi.

İlintiye ait tam tanım (Resm-i Tam): Bir şeyin yakın cinsi ve "hassası" ile birlikte yapılan tanımdır. İnsanı "Gülen bir hayvan" diye tanımlamak gibi.

Eğer bir şeyin "Yakın Cinsi" ve "Yakın Ayırımı" ile "Hassa"sı dahi birlikte söylenirse, bu da "Resm-i Tam" olur. Fakat buna,

---

[33] -Aristo'ya göre tanım (nesnelere ait) özün veya mahiyetin araştırılmasıdır. Gelenbevî'ye göre KAVL-U ŞÂRİH, "tasavvurlardan, başka bir şeyin tasavvuru kazanılan sözdür." Bu da bir şeyin ya künhü (cevheri) ile, ya da onu dışında kalanlardan temyizle olur. Öze ait tanım, daha doğru bir tanım olup, kavramın yerini açıkça belirtip diğerlerinden tamamen ayırır. İlintiye ait olan ise, bir şey hakkında onun hassaları, nitelikleri ile ilgili bazı bilgiler verir. İbn-i Sinâ'ya göre hadd (tanım) ya bir "şeyin adı", ya da "bir şeyin zâtı" açısından olmaktadır. Birincisi, kendisini bir anlama bağlayarak onu kullanan ismin manâsı üzerine delalet eden mufassal bir sözdür. İkincisi ise, kendi mahiyetinde özü tanımlayan mufassal bir sözdür. Böylece isim açısından olan tanım; biri, onu kullanana göre bir manâ hakkında olduğu halde, diğeri ise o şeyin mahiyetine bağlıdır. (Bkz. Prof. Dr. N. Öner, a.g.e sh. 47; Doç. Dr. M.N. Bolay, a.g.e sh. 18; Prof. Dr. A. Bingöl Klasik Mantığın Tanım Teorisi, sh 83) Çeviren

"Hadd-i Tam" dan daha mükemmel "Resm-i Tam" denir. "İnsanı, konuşan ve gülen hayvan" diye tanımlamak gibi.

Kısaca diyebiliriz ki; eğer tanım yalnız öze ait niteliklerden meydana gelirse, "HAD"olur. Fakat öze aitlerin hepsini içine alırsa, "HADD-İ TAM" Bu da "Yakın Cinsi" ile "Yakın Ayrımı"ndan meydana gelmeye bağlıdır. Ama "Yakın Cins"in yerine "Uzak Cins" konulunca, yahut yalnız "Yakın Ayırımı ile tanım yapılsa, Öze ait niteliklerden bazısı eksik (nâkıs) olur.

Mesela: Hayvan yerine cisim denilince, büyüyen ve duygulu, insanın hassasından oldukları halde, tanım onları içine almaz. Aynı şekilde yalnız "konuşan" ile tanım yapılınca tam müşterek cüz'ü olan hayvan hariç kalır. Bundan dolayı buna "Hadd-i Nâkıs" denir.

İlintiye ait eksik tanım (Resm-i Nâkıs): Bir şeyin yalnız zâtı (özsel) ile değil de hem zâtı hem de ilintilerinden veya yalnız ilintilerinden yapılan tanımdır. Mesela: İnsam "Gülen cisim" veya "konuşan, gülen" yahut "teneffüs eden, gülen" diye tarif etmek gibi.

Böylece yalnız hassa (özgülük) ile yapılan tarif de "Nâkıs (eksik)" durumdadır. Mesela, insanı "gülen" ile tarif gibi.

Bunun gibi insanı tarifte, "iki ayakları üzerinde yürüyen, tırnakları geniş, derisi tüysüz, ayakta dik duran, tabii olarak gülen" denilse, bu tanım da "Resm-i Nâkıstır"[34]

Bir şeyi bölme ve analoji (temsîl) ile izah da "Eksik ilintisel (Resm-i Nâkıs)" tanımdır. Nitekim miktarı tarif ve açıklamak i-

---

[34]. Bu tanım hassa ile ilintilerden meydana gelmiştir. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl. a.g.e. sh. 40) Çeviren.

çin "Miktar", ya çizgi veya yüzey yahut geometrik cisimdir diye bölünür. Cinsi hayvan veya türü de insan gibi diye örnek gösterme ile tanım ve açıklama "Eksik İlintisel" tanımdır. (Resm-i Nâkıs)

2- *Tanımlanana Göre Tanım Çeşitleri:*

Tanım, mutlaka ya Gerçek yahut da Adsal (ismî) olur.

Gerçek tanım, hariçte varlığı bilinen bir ne'liğin (mahiyetin) tanımıdır. Yukarda geçtiği üzere insanın, Hadd-i Tam veya Hadd-i Nakıs, yahut "İlintisel" Tanımı yahut da "Eksik ilintisel" tammı gibi.[35]

Adsal (ismî) tanım, bir isimden anlaşılan anlamı, hariçte var olduğuna bakmaksızın sadece isminden keşif ve izah etmektir.[36] "Anka" kavramını tanımlamak gibi.

Yukarda geçtiği üzere "sınıflar", ayrı ayrı genel niteliklerle birleşmiş türler demek olup, ayrıca bir hakikat değillerdir. Bundan dolayı yalnız zihne ait (itibarî) mahiyetler cinsinden olduklarından, bunların tanımları da "adsal tanım" cinsinden olur. Hakîkî tür, onların tariflerinde "itibarî cins" olarak bulunur. Buna göre bir Rum, beyaz insan; Zenci de siyah insan diye tarif edilir.

a) Tanımın Şartları:

Tanımlarda Ayırma ve Yansıtma (İttirâd ve in'ikâs) şarttır. Ayırma; tarifin, ağyarınâ mani olması yani tarif edilenin fertle-

---

[35] Tanımın bu kısımları "Beş Tümel" ile olmuştur. İslam mantıkçıları "Beş Tümeli", tasavvurât yani kavramlar bölümünün esası, tarif bahsini de amacı olarak da göstermişlerdir. (Bkz. Doç. Dr. Bolay, a.g.e.sh.18) Çeviren

[36] Adsal tanım her şahsın görüşüne bağlı olup bunda doğruluk veya yanlışlık aranmaz; tabiî ki bu da gerçek tanıma aykırıdır. (Bkz. Prof. Dr. Öner a.g.e. sh. 50)

rinden olmayan bir şeyin tarife girmemesidir. Yansıtma da ise; tarif, fertlerinin hepsini içinde toplamalı yani tarif olunan fertlerden hiç bir şey tarifin dışında kalmamalıdır.[37] Fakat bazıları "Hadd-i Nâkıs"ta tanımın (tanımlanandan) daha genel olması; "Resm-i Nâkıs"ta da hem daha genel hem de daha özel olması mümkündür" demişlerdir.

Tanımlar mutlaka, tammı yapılandan daha açık seçik olmalıdır. Çünkü, bir şeyi kendisinden daha müphem/ kapalı bir şeyle tanımlamak doğru değildir. Bu tıpkı ateşi, letâfette ruha benzer bir şeydir diye tarif etmek gibidir. Bunun gibi bir şeyi açıklılık ve kapalılıkta kendisine eşit olan terimle tanımlamak bile doğru olmaz.[38] İşte ruhu, "his ve harekete sebep olan şeydir" diye tanımlama da böyledir.

Bir şeyi, dolaylı veya dolaysız bilinmesi kendisine bağlı bir şeyle tanımlamaktan kaçınmalıdır. Nitekim Keyfiyeti, "benzetmenin sebebi olan şeydir" diye tarif ettikten sonra benzetmeyi (müşâbeheti) de "keyfiyette ittifaktır" diye tarif etmek böyledir. Bu durumda keyfiyeti bilmek, benzetmeyi bilmeye, benzetmeyi bilmek de. keyfiyeti bilmeğe bağlıdır. Böyle bir tanım ise, kısır döngü (devr-i bâtıl) dır. Şöyle ki: "İki, birinci çifttir" diye tarif edildikten sonra "Çift de iki eşit kısma bölünen şeydir" diye tarif edilip ondan sonra o eşitler iki şeydir ki, birinin diğerinden fazlası olmaz" diye tarif edildikten sonra "o iki şey ikidir" denilse; ikiyi bilmek, çifti bilmeye; onu bilmek de e-

---

[37] Tarifin şartı, bir cümle ile şöyle ifade edilmiştir: "Tarif, efrâdını câmi, ağyârını mâni olmalıdır."(İsmail Hakkı, Miyâr'ul-Ulûm, sh. 31)

[38] Bir şeyi kendisine aykırı olan bir şeyle tanımlamak da doğru olmaz. Mütealhirin, tanımın tanımlanana ancak doğruluk yönünden eşit olmasını şart koştular. (Bkz. Kazvînî ve Râzî, Şemsiye - Şerh ve haşiyesi sh. 78-79) Çeviren

şitleri bilmeye; onları bilmek de birbirinden fazlası olmayan iki şeyi bilmeye; onları bilmek de dönüp ikiyi bilmeye, neticede dönüp dolaşarak, ikiyi bilmek, ikiyi bilmeye bağlıdır" diye böyle (birbirine bağlı) tarifler kısır döngüdür.

Yine tanımlarda tuhaf kelimeler ve anlaşılmayacak kapalı ifadeler kullanılmamalıdır.

Geçen açıklamalardan anlaşıldı ki, tanımdan maksat yeni bir bilim ortaya koymaktır. Bu da, geometrik tanım konusunda öze ait tanımlarda olduğu üzere, hakikatin özü ile; ilintiye ait tanımlarda olduğu üzere diğerlerinden ayrılmış olacak şekilde açıklanan tasavvurdan ibarettir.

Hatırlatıcı (Tembihî)[39] tanım: Bazen tanım, öyle yeni bir tasavvur (düşünce) ortaya koymak için değil fakat, karşımızdakinin zihninde saklı ve gizli kalmış üslup ve şekilleri hatırına getirmek için olur. İşte buna da "HATIRLATICI/UYARICI TANIM" denir. LAFZÎ TANIM da bu türdendir.

Lafzî (Adsal) tanım: Müphem bir sözü, delâlette ondan daha açık bir sözle (yani diyerek) tefsir etmektir. "Hayme"yi çadır, "ester"i de katır ile açıklamak gibi.[40]

Not: Hadler (öze ait tanımlar), bazen harici cüzlerden meydana gelir şöyle ki:

---

[39] - Kelimenin Arapça'da yazılışı "tembih" şeklindedir.

[40] Tanım konusuna şu özel ilave ve bilgiyi nakletmeyi faydalı buldum: Bir de tanımı yapılamayanlar vardır ki, mantıkçılar bunları üç grupta toplamıştır. 1- Duyum ve duygulara ait şeyler (renk, ses, tad, aşk ve kin gibi) 2- Üst cinsler. bunlara ait kategoriler veya en üst kavramlar. Çünkü tarif, karşılığı olan cinsi ile yapılır. 3- Fertlerin tanımı yapılamaz ancak türlerden tanım olur. Çünkü türün özü ile tanım yapılabilir. (Geniş bilgi için bkz. Prof. Dr. N. Öner, a.g.e. sh.51-52)

"O da, dört duvar ve bir tavandan ibarettir" diye tarif ettiğimizde Hadd-i Tam (Tam özsel tanım) olur. Fakat mantık bilginlerinin bakışı tümellerle olduğundan onların konuları da, zihnin cüzlerden terkip olmuş tanımlarla sınırlıdır.

İKİNCİ KİTAP

ÖNERMELER VE HÜKÜMLER (Tasdikat)

BİRİNCİ BÖLÜM

A- ÖNERMELER VE HÜKÜMLERİ (TASDÎKÂT)

Bu ikinci kitap "Tasdîkât" hakkında olup, bu da dört bölüm ve on beş kısımdan ibarettir.

Birinci bölüm Mutlak (Basit) Önermeler hakkında olup dört kısımdır.

BİRİNCİ KISIM

A- ÖNERMELERİN TANIM VE TAKSİMİ:

Mukaddimede (ki Bileşik Lafızlarda) açıklandığı üzere terimler arasında tam bir bağıntı (alaka, nispet) ile haber/bilgi ifade eden cümleye Haber Cümlesi denir; vakıayı anlatan cümledir. Habere ait alakayı (yani bilgi veren bağı), akılla kavramak, tasdik demek olduğundan Haber Cümlesi, tasdiki de içine alır ki, işte buna Mantık ilminde ÖNERME (kazıyye) denir.

Önerme bir (hüküm bildiren) sözdür ki, onu söyleyene "Bu, sözünde doğrudur veya yanlıştır; yani bu söz vakıaya uygundur veya değildir"demek doğru olur. [41]

1- *Önermenin Yapısı.*

Önermenin yapısında üç unsur vardır:[42]

a) Konu (Mahkûm aleyh veya özne)

b)Yüklem (Mahkûm bih)

---

[41] Önermeyi,"iki veya daha fazla terimden yapılmış, doğruya veya daha yanlışa ihtimali olan haberi (hüküm) bildiren sözdür" diye de tarif edebiliriz. Yukarıda ifade için bkz İsagoji, sh.8 (Çev.)

c) Bağ (Râbıta, nispet, alaka)

Meselâ: "Hava açıktır" dediğimizde, hava için "açıktır" diye hüküm vermiş olduğumuzdan dolayı "hava" konu (mahkûm aleyh, yani kendisine hükmedilen)dur.

"Açık" YÜKLEM (mahkûm bih/kendisiyle hükmedilen) dir. "tır" BAĞ (Râbıta) dır.

Yüklem (isim değil de fiil olursa,[43] bu durumda fiiller, hem üç zamandan birine delalet eder, hem de "bağ"olur.

Nitekim "Hava açıldı" "Hava açılır" "Hava açılıyor" "Hava açılacak" dediğimizde "Hava" konu (mahkûm aleyh), açıldı, açılır, açılıyor, açılacak fiilleri hem yüklem (mahkûm bih) hem de bağ olur.

Önermenin ihtiva ettiği tasdik (hüküm)den önce, üç şeyin tasavvuru (zihinde kurulması) lazımdır. Önce konu, ikinci olarak yüklem, üçüncü olarak da aralarında nispet (ilişki, bağ), bundan sonra tasdik yani hükmetme gelir.

Eğer kavramlar arasında ilişki (nispet) vuku bulursa, o önerme olumlu (mûcibe), yoksa olumsuz (sâlibe) olur.

Olumlu önermenin misali yukarda geçtiği gibi olup, bunun tersi ise, olumsuz önermeye misal olur. "Hava açık değildir" "Hava açılacak değildir."gibi

2- *Önermenin Çeşitleri (Yüklemli - Şartlı):*

---

[42] Gelenbevî'ye göre önermenin kesinleşmesinde bir de dördüncü unsur "İZ'AN" vardır. İz'an, konu ile yüklem arasındaki ilişkinin (Nispetin) vuku bulması veya bulmaması idrakine kalpten kesin inanmaktır. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl, a.g.e. sh. 46)

[43] Cümle de isim cümlesi değil, fiil cümlesi olur.

Önermeler ya yüklemli (hamliye) olur veya şartıye olur. Eğer konu ile yükleme "dır" diye veya "değildir" diye hükmediliyorsa, bu önermeye yüklemli denir. Şöyle belli olur: Eğer önermede "bağ"ın atılmasıyla, iki tarafta (hüküm ifade etmeyen) tek kavram kalırsa, o zaman kendisine hükmedilene KONU kendisiyle hükmedilene de YÜKLEM (mahmûl) denir. (Buna da Yüklemli Önerme denir). "Hava açıktır." - "Hava açık değildir" önermelerinde "dır" bağı ile olan önerme olumlu; "değildir" bağı ile olan önerme de olumsuz (sâlibe) olur ve ikisi de "Yüklemli Önerme" dir.

Eğer önermedeki bağ kaldırıldığında, iki tarafta (tek bir kavram değil de) birer önerme olmaya açık (bir cümle) kalırsa, bu önermeye "şartlı önerme" denir.

"Şartlı Önerme"lerde kendisine hükmedilene "MUKADDEM" kendisiyle hükmedilene de "TÂLÎ" denir. (Yani konu mukaddem, yüklem de tâlî ismini alır.)

Şartlı önermeler ya BİTİŞİK (muttasıla) veya AYRIK (munfasıla) ŞARTLI olurlar. Her ikisi de olumlu veya olumsuz olurlar. Eğer şartlı önermede yüklem (tâlî), konuya (mukaddimeye) yaklaşıp aralarında bitişiklik meydana gelmişse, yani olumlu halinde bitişiklik var da, olumsuzunda yoksa, bu önerme "BİTİŞİK ŞARTLI" önermedir.

Eğer önermenin iki tarafı (mukaddem ve tâlîsi) birbirinden (eylemce) ayrılmış yani olumlusunda bu ayrılık vuku bulmuş, olumsuzunda vuku bulmamışsa, buna AYRIK ŞARTLI ÖNERME denir.

Misaller:

a) "Her ne zaman Güneş doğarsa, gündüz olur" dediğimizde

"Güneş doğar" ifadesine "gündüz olur" ifadesinin (eylemce) bitişmiş olduğuna hükmetmiş olduğumuzdan bu, "OLUMLU ŞARTLI ÖNERME"olur.

b) "Güneş doğarsa, akşam olur değildir" dediğimizde "Güneş doğar" ifadesine "akşam olur" ifadesinin değildir (hükmüyle eylemce) bitişmesi vuku bulmadığından, bu önerme, "OLUMSUZ ŞARTLI ÖNERME" olur. Bu iki önermede de "Güneş doğar" ifadesi "MUKADDEM" olup, birincisinde "gündüz olur", ikincisinde de "akşam olur değildir" ifadesi "TÂLÎ" dir.

c) Yine "Ya gündüz olur, yahut Güneş batmış bulunur" dediğimizde "gündüz olmakla, Güneş batmak ifadelerinin birbirinden ayrılmalarma yani ikisinin bir vakitte bulunamamalarına hüküm vermiş olduğumuz için AYRIK ŞARTLI ÖNERME olur.

d) "Ya gündüz olur, yahut ay görünür değildir" dediğimizde "gündüz olmakla, ay görünmek" ifadelerinin birbirinden ayrılmalarma yani gündüzün bile ay görülebildiğinden aralarında ayrılık ve aykırılık olmadığına hüküm vermiş olduğumuz için OLUMSUZ AYRIK ŞARTLI ÖNERME olur. İkisinde de "gündüz olur" cümleleri "MUKADDEM" ve birincisinde "Güneş batmış bulunur", ikincisinde de "ay görünür değildir" cümlesi "TÂLÎ" dir.

İlk iki misaldeki "Güneş doğarsa" ifadesinde bitiştirme bağı olan "ise" ve 3-4. misallerde "Ayrık Önerme"nin râbıtası olan "Ya" ile "Yahut" kaldırıldıkları zaman, mukaddem ve tali "YÜKLEMLİ ÖNERME"olarak kalır.

Bazan "Yüklemli önerme" nin yüklemi tereddüt / ihtimal edatı

(olan ya) sebebiyle çoğalırsa buna "YÜKLEMİ TEREDDÜTLÜ YÜKLEMLİ ÖNERME" denir.(iki şeye de ihtimali vardır) ki "Ayrık Önerme"ye benzeyen "Yüklemli Önerme"dir. Nitekim "Ya sayı, çift olur yahut sayı tek olur" dediğimiz zaman bu, "Ayrık Şartlı Önerme" olur. Fakat "sayı ya çift, yahut tektir" dediğimizde "YÜKLEMİ TEREDDÜTLÜ (karşıt, iki ihtimalli) YÜKLEMLİ ÖNERME" olur.

Eğer hüküm kast olunmayıp da sayının mefhumu anlatılmak ve açıklanmak isteniyorsa, o zaman sayıyı taksim demek olup, asla önerme olmaz; belki tasavvur kabilinden olur.

Çünkü "Birinci Kitabın (mukaddimenin) İkinci Bölümü"nde açıklandığına göre bölmeler (taksimler), tanımlar türündendir. Tanım her ne kadar bir önerme şeklinde ise de, bir hüküm ifade etmediği için, gerçek önerme olmayıp kavram (tasavvur)lar cinsindendir. Çünkü tarifler, tarif edilenin aynı olup, ancak aralarında kısa ve uzun açıklayıcılık bakımından fark vardır. Tarif olunan kısa-özlü olup, tarif ise onun açıklamasıdır. Önermenin manâsı ise, konunun (mevzûun) yüklemin içinde olması, yüklemin de konuya şumûlu ile hükmetmesinden ibarettir. Bu bakımdan tarif olunanın yerine tarifi, ve onun yerine de tarif olunan getirilirse, maksada zarar gelmez. Mesela: "İnsan" dediğimiz, "konuşan hayvandır" denilecek yerde "konuşan hayvan dediğimiz, insandan ibarettir." denilebilir. Ama "insan hayvandır" denilecek yerde "Hayvan insandır" denilemez;

Bir de tasavvurca tarif edilen şey, her ne kadar bir bakıma biliniyorsa da, bir bakıma da bilinmiyor demek olduğundan, onu tarif ile geniş bilgi elde edilir. Önerme de ise, konu ve yüklem tasavvur bakımından malûm demek olarak, aralarındaki nispetin (alaka ve ilişkinin) gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi ile

hükmolunur.

Netice olarak, gerek tarif (tanım), gerek bölme (taksim), tasavvurat cinsinden olup ikisi de önerme değillerdir.

Bundan dolayı ikisine de aslen (kendileri itibariyle) itiraz olunamaz. Yani "niçin böyle tarif ve taksim yapıyorsun" denilemez. Ancak "bu tarif, tarif edilenin aynısıdır, efrâdını câmi ağyârını mânidir (tarifi yapılan şeyi bütün fertlerini içine almış ve o gruba dahil olmayanları dışarıda bırakmıştır), bu terimin manâsı budur ve bu bölme (taksim) kısımlarını içine almış yani dışarıda bir kısmı kalmamıştır. Bölünenin dışında bir şey taksime dahil olmamıştır. O (dışarıdaki) kısımların hiç birisi, o bölünenin kısmı değildir. Çünkü bölme usûlüne uygundur." Şeklindeki iddialarda bulunurlar ise, bunlara itiraz edilebilir.[44]

Mesela: Bir ressam bir kağıt üzerine resim yaparken onu istediği şekilde tasvir eder. Ona "niçin burasını böyle yapıyorsun?"

---

[44] -Müellif bölmeyi tarif konusu içinde kısaca bahsetmiş olmasından dolayı, konunun daha iyi anlaşılması için aşağıdaki açıklamayı uygun gördüm:

Bir türü gösteren kavramın parçalarına ayrılmasına bölme denir. Yani bir bütünün bölümlere ayrılmasıdır. Tabiî ki bölme tanımla ilgilidir. Onun tamamlayıcısıdır. İnsan vücudu ; baş, gövde, kollar ve bacaklara ayrılır. Bu bölme tabiatla ilgilidir. Bunun dışında "doğru ve yanlış" diye fikirlerin de ikiye ayrılması vardır. Bu bölme zihnidir ki mantıktaki bölme budur. Tanım (tarif) tanımlamanın daha çok içlemi ve ihtiva ettiği keyfiyetle ilgilidir. Bölme ise, bölenin kaplamı ile ilgilidir ve kavramın içine aldığı fertleri gösterir. Klasik mantıkta bölme ikidir: Birincisi, bütünün elemanlarına bölünmesi (küllün eczâsına taksimi); ikincisi, tümelin tikellerine (küllün cüzlerine taksimi) dir. Bölmede dikkat edilecek bazı şartlar vardır ki şunlardır:

Bölme tam olmalıdır; yani bölmenin kaplamına giren hiçbir şey dışarıda bırakılmamalıdır.

Bölümlerden biri, bölünenin aynı veya ona aykırı olmamalıdır.

Bölünen parçaların toplamı, bölünene eşit olmalıdır.

Bölmede kendisini yapan parçaların birbiri içine girmemesi lazımdır.(Bkz. Prof. Dr. N. Öner, a.g.e,sh 52-53; H.. A. Yücel Mantık 1939, 1960; Liseler için Mantık M.E.B.Y.1992, sh.20-21)Çev.

denilemez. Fakat bir geminin resmini yapınca, "bu resim geminin görünüşüne ve tasvir kurallarına uygundur" demiş olacağından, ona "Bu çizgiyi fazla uzatmışsın, şurasını şöyle yapmışsın, ölçüden çıkmış ve bu, geminin görünüşüne uygun değildir" gibi itirazda bulunulabilir. (Çünkü kurallı şeyler keyfe bağlı değildir

İKİNCİ KISIM

A- YÜKLEMLİ ÖNERMELER

Önermede konunun kavramına Sözel Konu "(mevzu-u zikrî), asıl hükmedilene (yani o kavrama ait fertlere) de "Gerçek Konu" (mevzu-u hakikî) denir. Eğer konu tekil (cüz'î) ise; kavramı hem "Sözel Konu", hem de "Gerçek Konu" olur (yani birleşirler) şöyle ki:

"Musa Katiptir" dediğimizde Musa teriminin kavramı, Musa ismindeki kimsedir ki, "katiptir" deyince "konu" da yine o olmuş olur.

Eğer "konu" tümel olup da bizzat mahiyet (ne'lik) üzerine hükmolunursa, yine böylece "Sözel Konu" ile "Gerçek Konu" birleşir.

"Hayvan cinstir" dediğimiz (önerme) de cinsiyet ile hayvan lafzının kavramı olan mahiyetin kendisi üzerine hükmetmiş oluruz. Burada "hayvan" kavramı, hem "Sözel Konu", hem de "Gerçek Konu" dur.[45] Fakat "tümel"in bu şekilde kullanılması, sistemli ilimlerin temellerine ait önermelerde olur. Yoksa diğer önermelerde tümelin kavramı, düşüncenin bir aynası (Fikrin dildeki görünüşü) olduğundan asıl konu, onun kaplamı olan fertlerdir. Bu şekilde (yüklemli) önermelerde "Sözel Konu" başka "Gerçek Konu" başka olur. Şöyle ki: Tümel kavram, "Sözel Konu" olup, ona KONUNUN VASFI (Vasf-ı Mevzuu)

---

[45] Ahmet öğrencidir, önermesinde de aynı şekilde "Sözel Konu" ile "Gerçek Konu" bitişmiştir ki, Ahmet sözünün kavramı, bilinen ve tek olan Ahmet adlı kişidir; o da öğrencidir.(Bkz. Prof. N. Öner, Klasik Mantık.sh.49) (Çev.)

ve "Konunun Ünvanı" (Ünvan-ı Mevzu) denir fertleri de Gerçek konu olur ki, ona da konunun zâtı denir. Mesela, "Hayvan yer içer" dediğimiz zaman, "hayvan" kavramı, konunun unvanı olup, hayvanın fertleri de "konunun zâtı" olur.

Netice olarak, önermelerin konusu, (öznesi) tümel olduğu zaman kavramı, ekseriya Konunun Ünvanı olup, asıl hükmedilen fertleri ise "Gerçek Konu" yani konunun fertleri (zât-ı mevzu) olur. Önermenin yüklemi ise, konunun fertlerinin vasfı olmak üzere, kendisiyle hükmedilen olmasıyla da yüklemden daima kavram murad olunur.

Gerçek konunun fertlerinin, "konunun unvanı" ile sıfatlanmasına "FORMEL BAĞ" (AKD-İ VAZ') ve yine "Gerçek Konu"nun fertlerinin yüklemle sıfatlanmasına da YÜKLEMLİ BAĞ (AKD-İ HAML) denir.

Mesela: "İnsan gafildir" denildiğinde insanın kaplamı olan fertlerinin "insanlıkla" nitelenmesi FORMEL BAĞ, "gaflet" ile nitelenmelerine YÜKLEMLİ BAĞ denir.

1- ***Yüklemli Önermelerin Çeşitleri:***

a) Yüklemli önermenin "zikredilen konusu" gerçek cüz'î (tekil) olursa, ona "ŞAHSÎ VE HUSUSÎ ÖNERME" denir.[46] Mesela: "Bekir katiptir", "Bekir Mühendis değildir" gibi.

b) Önermenin "zikredilen konu"su, tümel olup da hükmün "konunun özüne" geçmesi kastedilmeyerek yalnız konunun unvanı üzerine olursa[47] , bu önermeye TABİÎYYE denir. "İnsan tü-

---

[46] Gelenbevî'ye göre bu önerme TÜMEL hükmündedir. (Prof. Bingöl, a.g.e sh.50) (Çev.)

[47] Veya konu, "umûm" ile kayıtlanırsa. (a.g.e. sh. 48) (Çev.)

meldir", "insan konuşan hayvandır" (ve insan cins değildir) gibi

c) Tümel konusu, üzerindeki hüküm, eğer fertlerine geçip de fertlerinin her biri yahut bazısı diyerek sayı belirtilmezse, "BELİRSİZ ÖNERME (Kazıyye-i Mühmele) denir. "İnsan gafildir", "insan uyanık değildir" gibi

d) Eğer (hüküm verilen) fertlerin niceliği söylenirse, bu önermeye nicelik bildiren "MUSEVVERE" veya "MAHSÛRA" denir; niceliğe delalet eden lafza da "SÛR" denir ki bu da iki şekilde olur; Tümel ve tikel (küllî ve cüz'î). Eğer (konunun niceliği belirtilerek) hüküm fertlerin tümü üzerinde ise, buna TÜMEL (küllî) ÖNERME denir. (Bütün insanlar ölümlüdür gibi). Eğer hüküm bazı fertlerin üzerine ise, buna da TİKEL ÖNERME denir. (Bazı insanlar alimdir gibi)

Nitelik bakımından ikiye ayrılan MAHSURA' NIN her biri nitelik (keyfiyet) ce yani olumlu ve olumsuz olarak da ikişer kısma ayrılarak dört önerme çeşidi meydana gelir.[48]

Tikele göre tümelde, olumsuza göre olumluda üstünlük olduğundan dört MAHSÛRA önermenin en üstünü "TÜMEL OLUMLU" ve en aşağısı da "TİKEL olumsuz ÖNERME"dir.

Aşağıda derecelerine göre sıralanmıştır:

a) "Tümel Olumlu" (mûcibe-i külliye) önermelerdir ki ancak yüklemin, "Sözel Konu"ya eşit veya ondan daha genel olduğu yerlerde doğru olur "Bütün insan konuşandır", "Her insan hayvandır" gibi

b) "Tümel olumsuz" (sâlibe-i külliye) önermelerdir ki ancak

---

[48] - Buna "Mahsûrât-ı Erbaa" denir. (çeviren)

yüklemi ile "sözel konu" arasında nispet dolayısıyla tam bir aykırılık olduğu yerlerde doğru olur.

"Hiç bir insan at değildir", "Hiç bir at insan değildir" gibi

c) "Tikel Olumlu" önermelerdir ki, yüklem ile "sözel konu" arasında bu şekilde aykırılık olmayan yerlerde doğru olur. "Bazı hayvanlar insandır", "Beyazların bazısı insandır" gibi

d) "Tikel Olumsuz" önermeler ise, yüklemin konuya eşit veya mutlaka ondan daha genel olmadığı yerlerde doğru olur. "Bazı hayvan insandır", "Bazı hayvan beyaz değildir" gibi

Bunun yani Tikel Olumsuzun "sûr"u "Bazı ve Bütün" lafızları olup, ancak pek çok defa Tikel Olumsuzun niceliği olmak üzere, tümelin olumlu yönden kaldırılmasını ifade eder "Her biri değil" lafızları da kullanılır, Mesela:

"Bazı hayvan insan değildir,

Bazı hayvan beyaz değildir" yerine

"Her hayvan insan değildir,

Bazı hayvan beyaz değildir" denilir.[49]

Yukarıdaki açıklamadan faydalanılarak denir ki:

"Tümel Olumlu" ile "Tümel Olumsuz" ve "Tikel Olumsuz" aralarında aykırılık olup, "Tümel Olumlu"nun doğru olduğu yerlerde olumsuzlar (doğru olmaz) ve olumsuzların doğru olduğu yerlerde de Tümel Olumlular doğru olmaz.[50]

---

[49] - Bu dört önerme, harflerle şöyle ifade edilmiştir. 1- Her A, B değildir. 2- Hiçbir A, B değildir. 3- Bazı A, B dir. 4- Bazı A, B değildir.

[50] Böylece Tümel Olumlu "Tikel Olumsuz"a; "Tümel Olumsuz" da "Tikel Olumlu"ya aykırıdır. (çeviren)

"Tikel Olumlu" ile "Tümel Olumsuz" arasmda da aykırılık olup, birinin doğru olduğu yerde diğeri doğru olmaz.

"Tümel Olumlu", "Tikel Olumlu"dan mutlaka daha özeldir. Çünkü, Tümelin doğru olduğu yerde tikelde doğrudur. Fakat tikelin her doğru olduğu yerde Tümelin doğru olması lazım gelmez. Mesela, "Her insan hayvandır" önermesi, doğru olunca "Bazı insan hayvandır" önermesi de doğru olur. Ama "Bazı hayvan insandır, doğru olduğu halde "Her hayvan insandır" önermesi doğru olmaz.

"Tümel Olumsuz" da "Tikel Olumsuz"dan mutlaka daha özeldir. Çünkü "Hiç bir insan at değildir" önermesinin doğru olduğu gibi, "Bazı hayvan insan değildir" önermesi de doğru olur; fakat "Bazı hayvan insan değildir" doğru olduğu halde "Hiç bir hayvan insan değildir"önermesi doğru olmaz.

"Tikel Olumlu" ile "Tikel Olumsuz" arasında EKSİK GİRİŞİMLİLİK (umûm ve husus min vecih) vardır. Şöyle ki:

"Bazı hayvan insandır" önermesi doğru olduğu gibi,

"Bazı hayvan insan değildir" önermesi de doğru olur.

"Bazı insan hayvandır" önermesi doğru olduğu halde "Bazı insan hayvan değildir" önermesi doğru olmaz. Böylece "Bazı insan at değildir" önermesi doğru olduğu halde "Bazı insan attır" önermesi doğru olmaz.

Belirsiz (mühmele) önerme, Tikel Önerme hükmündedir. Yani birinin doğru olduğu yerde, diğeri de doğru olur. Bilim ve fenlerde "Belirsiz Önerme", Tikel Önerme yerinde kullanılır. Fakat konuşma ve edebiyatta bazen "Belirsiz Önerme"nin Tikel Önerme yerinde kullanıldığı vardır. Nitekim "Avrupa halkı ça-

lışkandır" denildiğinde, bütün Avrupa halkı kastedilir. Bu türlü edebi önermelerin tümelliği örf adete dayanmaktadır; yoksa felsefi meseleler gibi kesin akli delillerle ispata dayanmaz.

"Şahsî/Hususî, Önerme" bazan "Tümel Önerme" hükmündedir. Çünkü aşağıda açıklanacağı şekilde "Şahsî Önerme" bazan "Tümel Önerme" yerinde kullanılır.

Tabiiye olan önerme[51], cisimlerden bahseden (fizik v.b) bilimlerde kullanılmaz.[52]

2- *Konunun Varlık Sahasına Göre Önerme Çeşitleri:*

a) Nicelik Bildiren (Mahsûra) Önermeler:

Hüküm, konunun hariçteki varlığı itibariyle (onun fertlerine) verilirse, buna DIŞ ÖNERME (Kazıyye-i Hâriciye) denir.

b) Eğer konunun dışta varlığı farz edilerek hüküm verilirse, buna "GERÇEK ÖNERME" (Kazıyye-i Hakîkiye) denir. Misaller: "Her ateş sıcaktır" denildiğinde, eğer "hariçte bulunmuş veya bulunacak olan her ateş sıcaktır" diye kastedilip hüküm verilirse bu, "DIŞ ÖNERME" olur.

Böylece gerek önceden gerek şimdi dışta bulunmuş veya bundan sonra hariçte bulunacak olan ateşler üzerine sıcaklıkla hükmedilmiş oluruz.

"Eğer hariçte bulunan şey ateş ise o, hariçte bulunduğu takdirde sıcaktır" sözünün anlamı kastediliyorsa, HAKÎKÎ ÖNERME olur. Hüküm, o ateşin hariçte bulunmuş veya bulunacak olan ateşlere bağlı kalmayıp, belki hem bunlara, hem de ateşin dı-

---

[51] Yukarda Yüklemli Önermenin ikinci maddesinde geçti

[52] Razî, a.g.e sh. 90 (çev)

şında varlığı farz edilmesi mümkün olan fertlerini içine alır. Bu duruma göre önermenin konusu, hariçte hiç bir ferdi bulunmayan TÜMEL olursa; dış önerme olmayıp ancak HAKÎKÎ ÖNERME olur.

Şöylc ki: "Anka uçar" denildiği zaman, HÂRİCİYE olma ihtimali olmayıp, ancak HAKÎKÎYE olur. Çünkü hariçte hiç bir vakit ferdi bulunmadığı için, önceki manâya isnat edilemeyip ancak, "Her ne şey ki hariçte bulunsa da Anka olsa, o şey hariçte bulunduğu takdirde uçar" demek olur.

c) Eğer önermenin konusu yalnız zihinde mevcut olan şeylerde ise, "ZİHİNSEL ÖNERME" (Kazıyye-i Zihnîye) denir. Bu durumda da hüküm ancak zihindeki fertler üzerine verilir. Tıpkı "Beş tümel tektir" "Cins öze ait tümeldir" "Genel ilinti, ilintisel tümeldir" denildiği gibi

"Zihinsel Önerme"nin konusu (varlıkça) imkansız olup da ancak farz etmekle zihinde mevcut olursa, bu önerme VARSAYIMLI ZİHİNSEL (Zihniyye-i Fâraziyye) adını alır.

Şöyle ki: " İki zıddın birleşmesi imkansızdır "denildiğinde zihinde varlığı varsayılan iki zıddm birleşmesinin imkansızlığı ile hükmedilmiş olur.

3- ***Önermenin Konusuna ve Yüklemine Göre Durumu:***

a) Muhassala: Yüklemli önermenin gerek konusuna gerek yüklemine "yok" luk ve olumsuzluk karışmayıp (konu ve yüklemi lafız ve anlam bakımından) ikisi de mevcut ise, bu önermeye "MUHASSALA" denir. " İnsan canlıdır", "İnsan at değildir" gibi. (Bunların birincisi olumlu, ikicinsi olumsuzdur) ki çoğunlukla varlığı müspet (olumlu) olana "MUHASSALA" Olumsuzuna da BASÎTA denmiştir.

b) Ma'dûle (konu veya yüklemlerinden biri veya her ikisinin lafız veya anlam yönünden yokluk/menfîlik ifade etmesi)[53] dir.

b.1) Eğer önermenin yalnız konusunda yokluk ifadesi varsa KONUNUN MA'DÛLESİ (Ma'dûlet'ul-Mevzu) denir. "Canlı olmayan, cansız cisimlerdir" gibi

b.2) Eğer önermenin yalnız yükleminin varlığı yoksa, bu önermeye "YÜKLEMİN MA'DÛLESİ (Ma'dûlet'ul-Mahmûl) denir. "Akrep gözsüzdür" gibi

b.3) Eğer önermenin, hem konu hem de yükleminin varlığı olumsuzluk ve yokluk ifade ederse buna, İKİ TARAFLI MA'DÛLE (Ma'dûlet'ul- tarafeyn) denir. "Haddini bilmeyen, cidden beyni olmayandır" gibi

Yüklemi olumsuz olumlu (olumlu Ma'dûlet'ul-mahmûl) bir önerme ile olumsuz "Basîte" arasındaki fark, (lafız ve anlam yönünden) şöyledir: Olumlu Ma'dûlet'ul-mahmulde (anlam yönünden) yokluk ifade eden yüklemin vukuu, sübûtu ile (yani konu için yüklemin gerçekleşmesiyle hükmolunur.). Bu ise "SELB-İ RABT (olumsuzu bağlama)"dır.

Olumsuz "Basite" de, varlığı olan yüklemin (konu için) gerçekleşmemesiyle hükmedilir ki, bu da "SELB-İ RABT"tır.[54]

---

[53] - Bu ifade, aşağıdaki anlatımlara göre olup Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı'na göre de böyledir (s.53) Ma'dûle'yi Prof. Öner'de şöyle ifade etmiştir: "Eğer önermenin ve yükleminden her ikisi, veya birisi Menfi ise böyle önermelere Ma'dûle denir. Konusu menfi olursa, konunun madulesi; yüklemi menfi olursa, yüklemin ma'dûlesi; her ikisi menfi olursa iki taraflı ma'dûle denir.(Bkz. a.g.e sh 56) Çev.

[54] Misalleri şöyledir: (Zeydün Lâ kâtıbun) "Zeyd kâtip olmayandır" önermesi Ma'dûle; (Zeydün leyse bikâtıbin) "Zeyd katip değildir" önermesi de Basîte dir. Genelde Ma'dûle'de olumsuzluk edatları (La ve gayr)dır. Basîte'de ise (Leyse) kullanır. Ma'dûletül mahmulde olumluluk bildiren rabıta olumsuz edattan önce getirilir. Basîte'de ise sonra getirilir. (Zeydün hüve leyse bikaimin - Zeydün Leyse

(Her ikisinde de önermeler olumsuzdur).

Genelde (bu üç yüklemli önermede) olumluların doğruluğu, konunun varlığına bağlı olur. (Basite hariç) Çünkü bir şeyi bir şeyle ispat etmek, eğer ispat edilen zarf (zaman ve mekan), sübutta yani hariçte ispat olunacak ise hariçte; zihinde ispat olunacak ise, zihinde mevcut olmasının bir parçasıdır.

Nitekim, "Taht sabit oldu, sonra süslendi" derler.

Bir şeyin varlığı mevcut değilse, ona bir sıfatın ispatı mümkün değildir. Olumsuzların doğruluğu ise, "konu"nun varlığına bağlı değildir. Çünkü bir şey yok olunca, her vasıf ondan kaldırılabilir.

Sonuç olarak, "Olumlu Yüklemi Ma'dûllu bir önerme, konunun, varlığını gerektirir. "Olumsuz Basîte"de ise konunun varlığı gerektirmez. Bundan dolayı bir yerde "Olumlu Yüklemin Mâdûle"si doğru olursa, "Olumsuz Basîte" de doğru olur. Fakat "Olumsuz Basîte"nin doğru olduğu yerde, yüklemi menfî olan olumlu önermenin doğruluğu lazım gelmez.

"Yaratıcı Hak Teâlâ'mn şeriki (ortağı) görücü değildir" önermesi, "Basite"olarak doğru olur; fakat Olumlu Yüklemin Mâdûlesi olan "Yaratıcı Hak Teâlâ'mn şeriki gözsüz" önermesi (aslmda) doğru olmaz. (Çünkü Allah'ın ortağı olması doğru olamaz)

---

hüve bikaimin) "Zeyd ayakta değildir" gibi ikisinde de hüküm Zeyd'in ayakta olmamasıdır. Bu Selb-i Rabt olup ayakta olmayı Zeyd'ten kaldırıyor. Bu nedenle önerme olumsuzdur. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl, a.g.e. sh. 54) Çev.

ÜÇÜNCÜ KISIM

A- ŞARTLI ÖNERMELER (KAZÂYÂ-YI ŞARTIYE)

1- *Bitişik şartlı önerme*[55]

Gerekli (Luzûmiye) Rastlantılı (İttifâkıye)

Şartlı önerme "mukaddem" ile " tâlî"[56] arasında nedenlik (sebeplilik) gibi bilinen bir bağdan dolayı bitişmenin olması veya olmaması ile yani "mukaddem"in "tâlî"yi gerektirip gerektirmemesiyle hükmedilirse, bu önermeye "GEREKLİ ŞARTLI ÖNERME" (LUZÛMİYE) denir. Mesela:

"Her ne zaman Güneş doğarsa, gündüz olur; yani gündüz olması gerekir."

"Her ne zaman gündüz olursa, Güneş doğmuş olur; yani Güneşin doğmuş olması gerekir"

Her ne vakit gündüz olursa, etraf aydınlanır yani etrafın aydınlanması gerekir" denildiğinde, bu üç önermenin birincisinde "mukaddem"in "tâlî"ye, ikincisinde "tâlî"nin "mukaddem"e neden (illet, sebep) olmasından, üçüncüsünde ise, ikisinin de bir nedenin eseri olmalarından dolayı gereklilik ve bitişmenin meydana gelmesi yani "Mukaddem"in (şartın) "tâlî"yi (cevabı) gerektirmesi, "tâlî"nin de mukaddeme lazım olmasıyla hükmedilmiş demek olduğundan üçü de GEREKLİ BİTİŞİK ŞARTLI ÖNERME (Muttasıla-i Lüzûmiyye) nin olumlusu olur.

---

[55] Bitişik şartlı önermeler I/e, kısmında "Önerme Çeşitleri" başlığı altında anlatıldı.

[56] Mukaddem, önce gelen ön bileşen; tâlî de sonradan gelen demektir. Yüklemli önermelerdeki konumu "Konu" ve yüklemdir. Arapça gramerde ise "Şart ve Cevapt"tır. (Çev.)

Bitişik önermede izâfet (gereklilik) de, sebeplilik gibi geçerli bir alaka (bağ) olmakla "mukaddem"ve "tâli" "Göreli iki varlık (mütezâyifeteyn)" oldukları halde onlardan yapılan bitişik şartlı ise GEREKLİLİK (Lüzûmiyye) dir.

Misal: Bekir efendi, Abdullah'ın babası ise, Abdullah, Bekir efendinin oğlu olması gerekir." demek olduğundan, bu "Bitişik Şartlı" dan "OLUMLU GEREKLİLİK" olur. Misal; "Güneş doğarsa, yıldızlar görünür değildir" yani yıldızların görünmesi gerekmez denildiğinde gereklilik, bitişmenin gerçekleşmemesiyle, yani "mukaddem" bilinen bir sebepten dolayı "tâlî" yi gerektirmez" diye hükmedilmiş olmasıyla "Olumsuz Gereklilik" olur.

Eğer bitişik şartlı önermenin "Mukaddem" ve "tâli"si arasında belirli bir bağ olmadığı halde birleşmesi yani tesadüfe bağlı olarak "tâlî"nin "Mukaddem"e bitişmesi, -daha doğrusu mukaddemin bir konuda gerçekleşmesi- durumunda, "tâlî"nin de gerçekleşmesi söz konusudur, yahut değildir diye hüküm verilirse, bu önermeye RASLANTILI (itifâkiye) denir. Misaller:

"Her ne vakit insan konuşsa, at kişner denildiğinde insan konuştukça, at da kişneyiverir" demek olduğundan Olumlu Rastlantılı Önermedir.[57]

"İnsan mevcut olursa, elbette Anka'da mevcut olur değildir" denilirse, bu önerme Rastlantılı olumsuz olur. Bazen "Rastlantılı Bitişik Şartlı Önerme" de "mukaddem"in, hariçte gerçekleşmesi gerekli olmayıp, gerçekleşmesi varsayılmakla yetinilir şöyle ki:

"Güller açılmasa, bülbüller öter" denildiğinde "Güller hiç açılmasa dahi bülbüller yine öter" demek olur.

2- *Ayrık Şartlı Önermeler (Munfasıla)*

a)Gerekli (inâdiye),

b) Rastlantılı (ittifâkiye)

Eğer "Ayrık Şartlı Önerme"de "mukaddem" ile "tâlî" nin karşıt hali (nakîzı), birbirine bir sebeple bağlı veya ikisi birden bir sebebe bağlı olmak gibi aralarında belli bir bağdan dolayı ayrılığın gerçekleşmesi yahut gerçekleşmemesiyle hükmolunursa , buna "İNÂDİYE" denilir.

a 1) Olumlusu:

Mesela: "Mutlaka ya Güneş doğmuştur veya gece mevcuttur."

"Ya gündüz mevcuttur, veya Güneş batmıştır"

"Ya etraf aydınlıktır, yahut gece mevcuttur"

Denildiğinde bu üç önermenin birincisinde "mukaddem" "tâlî"nin karşıtına; ikincisinde "tâlî"nin karşıtı "mukaddem"e sebep ve üçüncüsünde ise, ikisi birden bir sebebe (nedene) bağlı olduğundan dolayı, ayrılığın gerçekleşmesi ile hükmedilmiş olup üçü de OLUMLU GEREKLİ (inâdiye) olur.

a.2) Olumsuzu:

"Mutlaka ya gece olur veya yıldızlar görünür değildir" Denildiğinde, belli bir sebepten dolayı, "tâlî" nin " mukaddem " den ayrıldığı olmamıştır; yani aralarında bir zıtlık ve karşıtlık yok-

---

[57] Çünkü aradaki ilişkide katiyet yoktur; at kişnemeyebilir de, "Ne zaman camiye gitsem Ahmet'e rastlarım" ifadesi de böyledir. (Çeviren)

tur" diye hükmedilmiş olmasıyla OLUMSUZ GEREKLİ (salibe-i inâdiye) olur.

b) Rastlantılı (ittifâkıye/tesadüfî):

Ayrık şartlı bir önermede, eğer "mukaddem" ile "tâlî"sinin karşıtlığı arasında belli bir sebep olmadığı halde tesadüf olarak "tâlî"nin, "mukaddem"den ayrılma olayı olmuştur veya olmamıştır, diye hükmolunuyorsa, buna "RASTLANTILI AYRIK ŞARTLI" önerme denir. Misal: "Ya insan mevcuttur veya "Anka mevcuttur" denildiğinde bu önerme, "OLUMLU RASTLANTILI AYRIK ŞARTLI " olur. "Ya insan konuşan olur, yahut eşek anıran değildir."

3- ***Rastlantılı Ayrık Şartlı Önermeler:***

Bu Rastlantılı Ayrık Şartlı Önermeler üçe ayrılır: Hakîkiye, Mânîat'ül-Cemi ve Mânîat'ül-Hulû:

a)Hakîkiye: Eğer ayrık şartlı önermenin iki tarafı yani "mukaddem" ile "tâlî" arasında doğruluk ve yanlışlık bakımından aykırılık bulunursa, (veya bu aykırılığın olumsuzluğu ile hükmedilirse)[58] HAKİKİYE denir ki bu da hem Mânî'at"ül-Cem hem de Mâniatul- Hulû anlamına gelir. Böyle olunca önermenin iki tarafı (mukaddem ile tâlîsi) birlikte doğru olmadığı gibi, ikisi birden yanlış da olmaz. Yani ikisi birden ne bir varlıkta bulunabilir ne de ortadan kalkabilir. Mutlaka ikisinden biri bulunur (biri doğru diğeri yanlış olur).

Bu sebepten dolayı "sayı, ya çift veya tek olur" denildiğinde hem "Mâniat'ül-Cemi" hem de "Mâniat'ül-Hulû" olur. Çünkü (aynı anda) sayı hem çift, hem de tek olmadığı gibi (ayrı ola-

[58] - Mâniat'ül-Cem ve Hulûde de böyledir.

rak) hem çift hem de tek olmaması da olmaz.

b) Mâniat'ül-Cem: Eğer ayrık önermenin iki tarafı, (mukaddem ile tâlî) arasında yalmz doğruluk bakımından aykırılık bulunursa yani ikisinin birden doğru olmaları, caiz olmayıp ikisinin birden[59] yanlış olmaları caiz olursa, buna MÂNÎAT'ÜL-CEMİ denir. Misal: "Bir şey, ya taştır veya ağaçtır" denildiğinde "mukaddem" ve "tâlî" arasında doğruluk bakımından aykırılık vardır diye hükmedilmiş olur. Çünkü bir şey, hem taş hem de ağaç olamaz, ama taş veya ağaç olmayıp hayvan olabilir.

c) Mâniat'ül-Hulû: Eğer ayrık önermenin iki tarafı arasında yalnız yanlışlık bakımından aykırılık bulunursa, yani ikisinin birden yanlışlıkları caiz olmayıp, içtimaları (yani ikisinin birden[60] doğru olması) caiz olursa,[61] bu önermeye HULÛ denir. Mesela: "Bir şey ya taş olmayan veya ağaç olmayandır" denildiği vakit, "mukaddem" ve "tâlî" arasında yalnız yanlışlık bakımından aykırılık vardır" diye hükmedilmiş olur. Çünkü olumsuzun olumsuzu, olumludur.[62] Bu yüzden taş olmayanın olumsuzu taş; ağaç olmayanın ikisi birden yanlışlık bakımından aykırı olsalar, bir şey hem taş, hem de ağaç olması lazımdır. Bundan dolayı ikisinin de yanlış olmaları caiz olmaz; ama ikisi birlikte bulunabilirler. Yukarıdaki misalde geçtiği gibi "Hayvan hem taş olmayan hem de ağaç olmayandır".

Bunların hepsi üç OLUMLU AYRIK ŞARTLI ÖNERME 'nin kısımları olup içine (kapsamına) aldıkları "Ayrık" olmaya ait

---

[59] Veya birinin (Prof. N. Öner, a.g.e sh. 62, 6 baskı)

[60] Veya birinin (A.g.e. sh. 64)

[61] İki olumsuz önermede ise iki taraf birden yanlış olabilir. a.g.e sh 64 "Elbette bir şey (kuş) ya cansız veya nâtık değildir" gibi... a.g.e. sh. 64 (Çev.)

[62] İki olumsuzdan bir olumlu çıkar. Çev.

bağı kaldırıp, menfi yapılınca, önerme menfi olur şöyle ki:

"Ya Güneş doğar veya rüzgar eser değildir" denildiğinde "mukaddem" ve "tâlî" arasında doğruluk ve yanlışlık bakımından aykırılık ve aykırılığın vuku bulmamasıyla hükmedilmiş olduğundan OLUMSUZ HAKÎKÎ AYRIK ŞARTLI ÖNERME olur.

Herhangi bir maddede MÂNÎAT'ÜL - Cem'in olumlusu doğru olursa, onun olumsuzu yanlış ve Mâniat'ül -Hulû 'un olumsuzu doğru olur.

Herhangi bir maddede Mâniat'ül -Hulû'un olumlusu doğru olur ise, onun olumsuzu yanlış ve Mâniat'ül - Cem'in olumsuzu doğru olur. "Ayrık şartlı önerme"nin bu üç kısmı Yüklemli Önermelerden Yüklemli Tereddütlü önerme ve "bölme"lerde de cereyan eder.

"Ayrık Önerme"nin cüzleri, bazen ikiden fazla olur. Nitekim, "matematik biliminde sayı, ya fazla ya eksik yahut da eşit olur" denilir. Çünkü, bir sayı (1/2 den 1/9)a kadar içinde tam olarak bölündüğü sayıların toplamı, kendisinden fazla ise, ona eşit sayı denir. Bu anlamda Mesela: 12 sayısı, artan sayıdır. Çünkü (12)nin 1/2si, 6; 1/3ü, 4; 1/4ü, 3; 1/6sı, 2'dir. (6+4+3+2) toplamı 15 olup bu ise, 12'den büyüktür.

(4) eksik sayıdır. Çünkü 4'dün ½ si, 2; 1/4ü, 1'dür; toplamı (1+2)=3'tür. Bu ise 4'ten azdır.

(6)= Eşit sayıdır. 6'nın 1/2si, 3; 1/3ü, 2; 1/6sı, 1'dir, toplamı (3+2+1)= 6'dır, bu da kendisidir.

4- *Nicelik Şartlı Önermeler:*

Şartlı önermelerin de niceliği vardır. Fakat yüklemlilerin nicelikleri "konu"nun fertleri itibariyle olup, şartlı önermelerinki i-

se, zaman itibariyledir. Eğer şartlı önermelerdeki hüküm, bütün zamanlar üzerine olursa, önerme " tümel " olur. Mesela:

"Her ne vakit Güneş doğarsa gündüz olur" denildiğinde "TÜMEL OLUMLU BİTİŞİK ŞARTLI ÖNERME olur. "Hiç bir vakit Güneş doğarsa, gece olur değildir" denilince "TÜMEL OLUMSUZ BİTİŞİK ŞARTLI ÖNERME" olur.

"Ayrık Şartlı Tümel" önermelerde ise, "elbette, daima ve mutlaka (behemehal)" tabirleri kullanılır. Mesela:

"Elbette ya Güneş doğar, yahut da gece mevcut olur."denildiğinde AYRIK TÜMEL ÖNERME olur. Eğer hüküm, bazı (yani belirlenmemiş) zaman üzerine olursa, TİKEL ŞARTLI ÖNERME olur.[63] Mesela:

"Bazen rüzgar eserse, yağmur yağar" denir. Eğer böyle "tümel ve "tikel" ifade etmeyip de "Şöyle olursa, veya şöyle olunca böyle olur, yahut falan şey şöyle, filan şey böyledir" denildiği vakit MUHMEL ŞARTLI ÖNERME olur.[64]

Eğer hüküm, belirli bir şahıs ve zaman üzerine olursa, ŞAHSÎ/HUSUSÎ ŞARTLI ÖNERME olur. Misal:

"Bu sene Güneş Hamel Burcu'nun birinci derecesine girince sultana ait Nevruz olup, yeni takvim ondan itibaren başlar" denildiğinde, HUSUSÎ/ŞAHSÎ BİTİŞİK ÖNERME olur.

"Güneşe göre Hicret yılını, Peygamberin hicret ettiği senede,

---

[63] "Tümel ve Tikel Şartlı Önerme"ler olumlu ve olumsuz olurlar. İlerde şematik olarak verilecektir. (Çev.)

[64] "Mühmele" için diğer misal: "İnsan hüsrandadır. İnsan hüsranda değildir gibi. Gelenbevî'de, İsagoji Şerhi'nde "İnsan katiptir, insan katip değildir" misalini veriyor. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl, a.g.e, sh. 49)

Güneşin Hamel Burcu'nun birinci derecesine girdiği zaman başlatmalı; yahut Güneşin o sene mîzan burcunun birinci derecesine girdiği vakti, şemsi hicret yılının başlangıcı saymalıdır." dediğimizde HUSUSÎ AYRIK ŞARTLI ÖNERME olur.

DÖRDÜNCÜ KISIM

A- ÖNERMELERİN HÜKÜMLERİ (AHKÂM-I KAZÂYÂ)

Önermelerin hükümleri çelişki (tenâkuz) ve döndürme (aks) olarak iki konu içinde açıklanacaktır:

1- *Çelişki (Tenâkuz):*

Çelişki, iki önermenin olumluluk ve olumsuzluğu (nitelik) yönünden birbirinden farklı olmalarıdır ki, bu farklılık (konu ve yüklemleri bir olan) o iki önermeden birinin doğru, diğerinin yanlış olmasını gerektirir (yoksa olmaz). Mesela:

"Bekir kâtiptir, Bekir kâtip değildir" denildiğinde bu iki önermeden birinin doğru, diğerinin yanlış olması gerekir. Bu hususlaki farklılık (ihtilaf) ise, ancak iki önermenin konusu ve yüklemi ve bunların her türlü kayıt ve şartlarının bir olmalarından dolayı meydana gelir. Bunlardan birinde değişik olsa, çelişik bulunmaz. Mesela:

"Bekir kâtiptir" önermesiyle "Veli kâtip değildir" önermesi arasında bir çelişki bulunmadığı gibi "Bekir kâtiptir" önermesiyle "Mühendis değildir." Önermesi arasında da çelişki yoktur. Yine: "Bekir oruçludur, Bekir oruçlu değildir; (Yani Ramazanda oruçludur diğer günlerde oruçlu değildir)

"Bekir ayaktadır. Bekir ayakta değildir" (Yani Bekir camide ayakta, sokakta ayakta değildir.)

"Bekir efendi babadır, Bekir efendi baba değildir." (Yani Abdullah'ın babası, Veli'nin babası değildir) denilince çelişki olmaz.

Yine bunun gibi "Küpteki şarap sarhoş edicidir. Küpteki şarap sarhoş edici değildir." Yani bi'l-kuvve (potansiyel olarak) sarhoş edicidir, bilfiil (aktüel olarak) sarhoş edici değildir.

"Kaplan beyazdır, kaplan beyaz değildir." (Yani bazı yeri beyaz, bazı yeri beyaz değildir.)

"Rüzgar insanı üşütür, rüzgar insanı üşütmez" (yani soğuk olursa üşütür, soğuk olmazsa üşütmez) denilirse tenakuz (çelişki) bulunmaz. Çünkü bu önermeler konu ve yüklemde bir iseler de; zamanda, mekanda görelilik, kuvve ve fiilde cüzünde, bütününde ve şartında bir değildir.

Aynı şekilde "Veli tüfek atar" önermesi top atmaz önermesine "Bekir Arapça bilir" önermesi "Farsça bilmez" önermesiyle çelişik değildir.

Sonuç olarak çelişkili önermenin gerçekleşmesi iki önermenin konu ve yüklemlerinin ve bunlarla ilgili olduğu düşünülen şartlarda -üst tarafta geçtiği üzere- bir olmaları gereklidir.

Nicelik bildiren önermelerde de iki önermenin nicelik (kemîyet) bakımından aykırılıkları şarttır. Yani biri "tümel" olursa, diğerinin de tikel olması lazımdır. Çünkü tümel önermelerin ikisi de yanlış olur. Mesela: "Her insan kâtiptir hiç bir insan kâtip değildir" önermesi gibi. Bazen Tikel Önermelerde tarafların ikisi de doğru olabilir (Tikel Olumlu, Tikel Olumsuz da olabilir)

"Bazı insan kâtiptir, bazı insan kâtip değildir, gibi. Bu bakımdan "Tümel Olumlu"nun çelişiği "Tikel Olumsuz"dur; Tümel Olumsuzun çeliştiği de "Tikel Olumlu"dur.

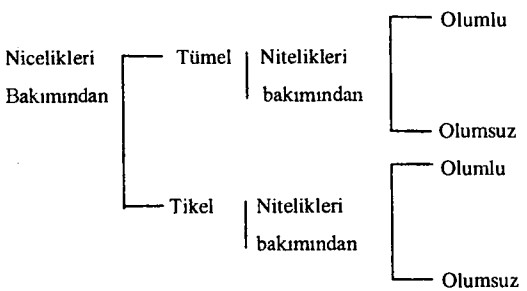
Misaller:

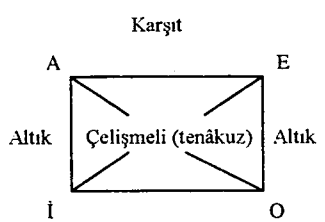
1- "Her insan hayvandır" önermesinin çelişiği, "Bazı insan hayvan değildir" önermesidir.

2- "Hiç bir insan hayvan değildir" önermesinin çelişiği de "Bazı insan hayvandır" önermesidir. Önermelerdeki iki müfret kavramdan birinin "olumlu" diğerinin "olumsuz" şeklindeki farklılığa da çelişki denir.

Bu durumda bu iki kavram, bir şeyde doğru olmaz, yanlış da olmaz. "İnsan ile insan olmayan"sözünde olduğu gibi Hangi şey olursa olsun "ya insandır veya insan olmayandır" fakat varlığı olmayan bir şeyde iki taraf da yanlış olur.

Kategorik Önermeler:

Çünkü varlığı olmayan ne insandır ne de değildir. Fakat yukar-

da geçtiği üzere çelişkili olan önermeler bir konuda bir arada bulunmadıkları gibi, iki tarafın yanlış bulunmaları da olmaz. Bu, "konu" ister mevcut olsun ister olmasın aynıdır. Çünkü bir şeyin bir şeyle ispatı, ispat olunan varlığına bağlıdır. Nefyi/in kârı ise, "konu"nun varlığını gerektirmez.[65]

Çelişki, yukarda geçen yüklemli önermelerde olduğu gibi, şartlı önermeler de de olur, Mesela;

"Her ne zaman Güneş doğarsa gündüz olur. Önermesinin çelişkisi, (A-O) "Bazen Güneş doğarsa, gündüz olur değildir" önermesidir. (A-O)

"Hiç bir vakit Güneş doğarsa, gece olur değildir"önermesini çelişkisi (E-İ):

"Bazen Güneş doğarsa gece olur." Önermesidir.

2- *Döndürme (Akis):*

Döndürme Düz Döndürme ve Ters Döndürme olarak iki türlü olur:

a) Düz Döndürme (Aks-i Müstevî)

Düz döndürme bir önermenin olumlu ve olumsuzluğu, doğruluk ve yanlışlığı ayni kalarak, konusunu yüklem, yüklemini de konusu yapmaktır. Yani hangi madde de olursa olsun önermenin ası olumlu ise, yine olumlu; olumsuzsa yine olumsuz, doğru ise yine doğru, yanlışsa yine yanlış kalarak; konusunu yüklem, yüklemini de konusu yapmaktır ki asıl önermenin böyle değiştirilmesine DÖNDÜRME denir.

Tümel olumlu önerme, düz döndürmesi ile " Tümel Olumlu" ya

---

[65] -Yüklemli önerme kısmında geçti.

çevrilmiş olmaz. Çünkü "Her insan hayvandır." Önermesi doğru olur; fakat "Her hayvan insandır" önermesi doğru, olmaz. Bundan dolayı:

"Tümel olumlu önerme"nin Düz Döndürmesi "Tikel olumlu" olur. Mesela:

"Her insan hayvandır" Düz D. "Bazı hayvan insandır."

"Tikel olumlu önerme"nin Düz Döndürmesi, "Tikel olumlu olur. Misal: "Bazı beyaz insandır" Düz D.- "Bazı insan beyazdır. Bazı hayvan insandır, Düz D. - "Bazı insan hayvandır."

"Tümel olumsuzun"un Düz Döndürmesi "Tümel olumsuz" olup, doğru olurlar. Misal:

"Hiç bir insan taş değildir önermesi doğru olunca "Hiç bir taş insan değildir". "Tikel Olumsuz"un, gerekli bir Düz Döndürmesi yoktur".Önermesi de doğru olur. (Yukarıdaki önermede olduğu gibi, bazı maddelerin "aksi" doğru olur ise de bazı maddelerde doğru olmaz. Mesela:

"Bazı, insan, taş değildir." Önermesi doğru olduğu gibi "Bazı taş, insan değildir" önermesi de doğru olur. Fakat "Bazı, hayvan, insan değildir." Önermesi doğru olduğu halde "Bazı insan, hayvan değildir." Önermesi doğru olmaz.

Mantık bilginlerinin ilgisi, "Tümel"lere ait olduğundan bu türlü maddeye ehemmiyet vermeyip "Tikel olumsuz"un düz döndürmesi yoktur." derler

b) Ters Döndürme (Aks-i Nakîz)

Ters döndürme, bir önermenin olumlu ve olumsuzluğu doğru ve yanlışlığı önceki gibi aynı kalarak, "konusu"sunun çelişiğini

(nakîz) yüklem, yüklemin çelişiğini de "konu" yapmaktır.

Düz döndürmede olumsuzların hükmü ne ise, ters döndürmede de olumluların hükmü olur. Onda olumluların hükmü ne ise bunda da olumsuzların hükmü odur. Bundan dolayı:

Tümel olumlunun "ters döndürmesi", tümel olumlu olur. "Her insan hayvandır" önermesinin ters döndürmesi: "Her hayvan olmayan, insan olmayandır" veya "Her neki hayvan değilse, insan değildir" denir.

Tikel olumlunun "ters döndürme"si olmaz.

Tümel olumsuz ile tikel olumsuzun; ters döndürmesi, tikel olumsuzdur.

Gerek düz döndürme, gerekse ters döndürme, (yukarda yüklemli önermelerde geçtiği gibi) "Gerekli Bitişik Şartlı Önermeler" de de geçerli olur. Mesela;

"Her ne zaman Güneş doğmuş olursa, gündüz olur" önermesinin "düz döndürme"si.

"Bazen gündüz olursa, Güneş doğmuş olur."

Bunun ters döndürmesinde:

"Her ne zaman gündüz olmazsa, Güneş doğmuş olmaz" denir.

Şartlı önermenin diğer kısmı olan "Bitişik Rastlantılı" kısmına gelince, "mukaddem ve tâlî"si arasındaki bağa, gerek olmadığı için, bunların döndürmesinde fayda yoktur. "Ayrık Şartlı"da ise, taraflarının birbirine göre üstünlüğü olmadığından bunları da döndürülmesi asla geçerli değildir.

İKİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ KISIM

A- KIYAS VE ÇEŞİTLERİ

Kıyas çeşitleri beş kısımda görülecektir.

1- *Kıyas Bilgisi ve Aklî Deliller:*

İnsan bir önermeyi Aklıyla idrak etmek istediğinde, düşünerek bu maksadını elde etmeye çalışır. Şöyle ki:

İnsan o önermeye uygun ve kendisince bilinen ve kabul edilen önermeleri bulup birbirine birleştirerek düzene koyar ve bir delil yapar ki o önermeye ait ispatlı bir bilgi elde eder. Mesela:

"Sen Ahu dedikleri hayvanı hiç görmediğin halde, kırda (dururken) görsen, aklına onun taş, ağaç veya (uçan kaçan) bir hayvan olduğu ihtimalleri gelir. Fakat Ahunun, seni görüp kaçmaya başlayınca görürsün ki, kendi iradesiyle hareket ediyor yani kendi kendine koşup gidiyor ve sen biliyorsun ki, kendi kendine koşup giden şey, hayvandır. İşte bu iki önermeyi bir yere getirerek bir delil yapıp onun (kuş değil) yürüyen hayvanlardan olduğuna hükmedersin.

Yine böylece farz edelim ki, 48 kg. luk bir torba pirincin kaç lira olduğunu bilmiyoruz; yalnız 12 kg pirincin 72 Lira olduğu yazılı. İşte bu bilgiden hareketle bildiğimiz o pirincin bedelini çıkarabiliriz. Şöyle ki:

Hesap ilmindeki bilgilere dayanarak; 12 kg, 72 Lira yapıyorsa, 48 kg kaç lira yapar? Diye bir orantı kurarız. (Veya 48, 12'nin 4 katı olduğuna göre 4x72) 288 lira olduğunu çıkarırız.

Aynı şekilde biz biliyoruz ki, bir düz çizgi üzerine gelen diğer bir düz çizginin iki tarafındaki ya dik olarak birbirine eşit olurlar veya biri geniş olduğu için dik açıdan büyük, diğeri dar açı olduğu için dik açıdan küçük olur. İşte bu bildiğimizi geometri bilimimize göre düzenleyerek bir delil yapıp ondan başka bir önermeyi sonuç olarak çıkarırız. Şöyle ki:

"Bir yatay doğru üzerine bir dik doğru inersek bunun iki tarafında iki dik açı meydana gelir. Eğer o çizilen dik değilse, iki tarafındaki açıların biri geniş olarak, dik açıdan büyük, diğeri de küçük olur. Büyük açı tarafından bir dik çıkardığımız zaman, bunun iki tarafında meydana gelen dik açıların toplamı, o geniş açı ile dar açıların toplamına eşit olduğundan, bu geniş açı ile dar açıların toplamı, iki dik açıya eşit olur diye tertip ettiğimiz delille ortaya çıkar. İşte böylece bir doğru üzerine çizilen doğru bir çizginin iki tarafındaki açılar ya dik olurlar veya (dik değilse bu açıların toplamı), iki dik açıya eşit olurlar.

İşte insan daima bilinen önermelerden DELİLLER tertip ederek, henüz bilgi ve tasdiki olmadığı meseleleri elde eder. İlimler, bilgiler ve sanayi bu yolla ilerleyip gider. Bundan dolayı "İlimlerin artması fikirlerin (sistematik şekilde) birleşmesiyledir." derler. Bu açıklamalarda geçen delili şöyle tarif ederiz.

2- *Delil:*

Delil, iki veya daha fazla[66] önermelerden oluşturulan ve kendi-

---

[66] - Gelenbevî, tanımdaki "... daha fazla..." ifadesini, Risâlet'ul Âdab'ta terk etmiştir. Çünkü gerçek delil, ikinci önermeden meydana gelir ve bundan bir netice elde edilir. Bu netice ile birlikte bir başka önerme, ikinci bir netice verir ki, yine iki önerme demektir. Aynı zamanda Ona göre delil, kıyastan daha geniş bir anlam taşımakta olup kıyasın bütün çeşitlerini içine aldığı gibi, istikra',Temsil ve diğerlerine de şamildir. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl a.g.e sh. 94) (Çev)

sinin tasdiki, diğer önermenin tasdikini gerektiren sözdür. Bundan dolayı delilin tasdikini gerektirdiği önermeye, dava (müddea), matlup ve netice (sonuç) ismi verilir. Delilin kısımları olan önermelerin her birine de ÖNCÜL (Mukaddem) denir.[67]

Delilin neticesi, önermelerin daha zayıfına bağlıdır. Mesela; "Tümel"e göre "Tikel", olumluya göre olumsuz daha zayıf olduğundan bir delilin bir öncülü "Tümel", diğer; "Tikel" olursa neticesi "Tikel" çıkar. Yahut biri olumlu, diğeri olumsuz ise, netice olumsuz çıkar. Yine böylece öncüllerin biri kesin diğeri zannı ise, netice zannı çıkar.

Delilin Kısımları:

Delilin kısımları üçe ayrılır:

1-Genel (küllî) ve muntazam olarak bizzat sonucu gerekli kılar ki bu ise kıyastır.

2-Bizzat sonucu gerekli kılmayıp belki bir yabancı mukaddem (öncül) vasıtasıyla sonuç gerekli olur. Eşitlik kıyası (Kıyas-ı müsavât) dedikleri delil gibi.

3- Genel ve kesin olarak sonucu gerektirmeyip belki bir cüz'iyet üzerine gerekli kılar. Belirti (Emâre) delilleri gibi. Açıklama:

Eşitlik Kıyası (Kıyas-ı müsâvât): Bu kıyas iki önermeden teşekkül etmiş bir delildir ki önceki önermenin yüklemiyle, bağı ikinci önermede "konu" olur ve (delilden hariç) yabancı bir öncül vasıtasıyla neticeyi gerekli kılar.

---

[67] - Mukaddem aynı zamanda sonucun doğruluğu kendisinin doğruluğuna bağlı o-

Mesela: "İki ile dördün toplamı altıya eşittir. Altı da iki üçün (3+3) toplamına eşittir, diye tertip ettiğimiz bir Eşitlik Kıyası olup (2 ile 4'dün toplamı, 3 ile 3'ün toplamına eşittir neticesini gerekli kılar. Fakat gerekli kılması bizzat olmayıp ancak bir yabancı öncül vasıtası iledir. O öncül "Her ne ki, bir şeyin eşit olanına eşitse, o şeye de eşittir" önermesidir. Bu yabancı önerme doğru olmazsa netice hasıl olmaz. Mesela:

"İnsan cansızlardan farklıdır, cansızlar da hayvandan farklıdır" dediğimizde "İnsan hayvanlardan farklıdır" neticesi çıkmaz. Çünkü bunun yabancı öncülü olan "Bir şeye farklı olanın farklısı o şeye de farklıdır (yani bir şeye farklı olan bir şey, o şeye farklı olan şeyden farklıdır) önermesi doğru değildir.

Aynı şekilde iki dördün yarısıdır, dört de sekizin yarısıdır, dediğimizde iki sekizin yarısıdır sonucu çıkmaz. Çünkü bir şeyin yarısının yarısı o şeyin yarısı değildir.

Böylece inci, kutunun[68] içindedir, kutu da sandıktadır ifadesi, bir "Eşit Kıyas" olup, "inci sandıktadır" neticesini gerektirir. Çünkü yabancı mukaddemi olan "Bir şeyin zarfı, kendisinin zarfı olduğu şeyin de zarfıdır." Önermesi doğrudur fakat bu da dışarıdaki zarflara mahsustur. Yoksa zarfların biri zihnî olursa, yabancı öncül (mukaddem) doğru olmaz; bu yüzden sonucu (doğru) vermez. Mesela:

"İki zıddın birleşmesi, zihinde mevcuttur, zihin de hariçte mevcuttur önermeleri doğru iken netice yanlış olur. (Çünkü çıkacak netice ile iki zat hariçte mevcut olamaz)

---

lan önermelerdir. A.g.e sh. 94 (çev)

[68] Kitaptaki "hokka" yerine kutu kelimesini kullandım.

Belirti Delili: Bu delil, neticeye kısmen bildirdiğinden, zan ifade eden bir delil olup kesin bilgiyi gerektirmez. Mesela: "Kara bulutlar yağmurun yapmasına delil ise de, çok defa bu gerçekleşmediğinden, yalnız bir tahminden ibaret olur.

"Eksik tümevarım" ile "Temsil (Analoji) dahi bu üçüncü delil türünden sayılır. Çünkü "Eksik Tümevarım; bir tümelin cüzleri (tikellerini)nin çoğunu araştırmakla bir genel hükme varmaktır. Mesela: Hayvanların çeşitlerini tetkik ettiğimiz zaman görüyoruz ki; insan, at, inek, koyun ve bildiğimiz hayvanların hepsi, timsah hariç, bir şey çiğnerlerken, hep alt çenelerini oynatırlar." diye hükmederiz. Fakat hayvanların bütün çeşitleri görülüp de bir araştırma ve tetkik yapılmamış olduğundan bu hüküm zannîdir.

Fakat "Tam Tümevarım" ilerde açıklanacağı, üzere, İKİLEM (kıyas-ı mukassim dilemme) türünden olup kesin bilgi ifade eder.

Analoji (Temsil), iki şeyin bir sebepte ortak olmalarından dolayı, biri hakkında verilen hükmü, diğeri hakkında da vermek (ispat etmek) tir.

Nitekim; terkipte "âlem" oda gibidir yani oda nasıl terkip edilmiş (yapılmış)sa, "âlem" de öyle terkip edilmiştir. "Oda, sonradan olma (hâdis)dır, öyleyse alem de sonradan olmadır." dediğimizde, bu delil ANALOJİK (Temsîlî) olur. İşte buna, İslam fıkıh (hukuk)'çılarına göre "kıyas-ı fıkhî" denir. Fakat mantık bilgilerine göre bu, yalnız tahmini gerektirdiğinden, kıyas mantığının dışında kalır.[69]

---

[69] -Deliller konusuyla ilgili Bkz. Gelenbevî Burhan sh.31

Şimdi mantık ilminden maksat olan kıyası açıklayacağız:

B- KIYASIN TANIMI:

Kıyas, önermelerden terkip edilmiş bir delildir ki, her ne vakit o önermeler ortaya konsa, ondan bizzat bir diğer önerme lazım gelir Mesela:

"Âlem sonradan olma (hâdis) dır, Çünkü değişkendir. "Her değişken sonradan olmadır. Öyleyse alem sonradan olmadır." dediğimizde, önce "alem sonradan olmadır." Önermesi bir dâvâdır. "Alem değişkendir ve her ve her değişken de sonradan olmadır" önermeleri, iki mukaddeme (öncül) ve hepsi birlikte bir kıyastır. İşte bu kıyas, tasdik olduğu gibi istenmiş olan yani alem sonradan olmadır" sonucunu bizzat gerekli kılmış olur. "Dâvâ, matlup ve sonuçtur" dediğimiz önerme, kıyasın içinde bulunmakta olup bu yüzden KIYAS iki kısma ayrılır:

1- Kesin Kıyas (Kıyas-ı iktirânî)

2- Seçmeli Kıyas (Kıyas-ı İstisnâî)

Bunlar hakkında kısa bilgilerden sonra asıl konularına geçilecektir:

Sonuç dediğimiz önerme, kıyasın içinde eğer madde olarak (anlamca) bulunup şeklen bulunmazsa, buna KESİN KIYAS denir.[70]

Yukarda geçen misalde sonucun şekli bozularak, konusu olan

---

[70] Diğer bir ifadeyle: Eğer kıyas, iki öncül ve bir sonuç olarak üç önermeden meydana geliyorsa, buna Basit Kıyas, eğer ikiden fazla öncülden meydana geliyorsa, buna da Bileşik Kıyas denir. Basit Kıyas. Kesin (iktiranlı) ve seçmeli (istisnalı) olarak ikiye ayrılır. Kesin Kıyas da, yüklemli ve Şartlı Kesin Kıyas diye ikiye ayrılır. (Bkz. Prof N.Ö. a.g.e. sh. 106-109)(Çev)

"âlem", önceki mukaddemde yüklemi olan "sonradan olmadır" ise, ikinci mukaddemin içinde bulunduğundan, buna KESİN KIYAS denir.

Eğer sonucun ayni veya karşıtı (nakîzı), hem maddeten, hem de sûreten (şeklen) kıyasın içinde bulunursa, buna SEÇMELİ (istisnâî) KIYAS denir.

Eğer öncüllerde sonucun ayni bulunuyorsa, buna "DOĞRU SEÇME" (İstisnâ-i müstakim) denir. Eğer sonucun karşıt hali bulunuyorsa buna da Dolaşık Seçmeli (istisna-i gayri müstakim) kıyas denir. Mesela: "Gündüz mevcuttur" davasını ispat için. "Çünkü her ne zaman Güneş doğarsa, gündüz olur. Öyleyse Güneş doğmuştur" dediğimiz zaman bu "doğru seçmeli bir kıyas" olup, bundan isteğimiz olan "öyleyse gündüz olur" sonucu çıkar ki bu sonuç, şekilce evvelki öncülde mevcuttur.

"Güneş doğmuş değildir" davasını ispat edelim: "Eğer Güneş doğmuş olsaydı, gündüz olurdu. Halbuki gündüz mevcut değildir" dediğimizde bir "Dolaşık Seçmeli Kıyas" olup ondan isteğimiz olan "Öyleyse Güneş doğmuş değildir" sonucu çıkar. Bunun da karşıtı, kıyasın evvelki öncülündeki şekliyle mevcuttur. Bu bilgilerden sonra "Seçmeli Kıyas"ın konuları az olduğu için önce bunu sonra "Kesin Kıyas"ı genişçe anlatacağız.

İKİNCİ KISIM

A- SEÇMELİ KIYAS (KIYAS-I İSTİSNÂÎ)

Seçmeli kıyas, iki öncülden yapılmış olup birincisi daima şartlı olduğundan ona şartı öncül denir. İkincisi ise, çoğu kez "lâkin" "ancak" ve "halbuki" diye başlayan bir seçmeli önerme olmasından dolayı buna da seçmeli öncül denir. (Yüklemli olur)[71]

Şartlı öncülün; tümel olumlu olması, eğer bu öncül bitişik ise "GEREKLİ" (Lüzûmiyye)", "Ayrık" ise İNÂDİYE[72] olması şarttır. Çünkü öncül tümel olumlu olmazsa genel ve düzgün/doğru olarak neticeyi gerekli kalmaz. "Rastlantılı önermelerde" ise asla gereklilik yoktur.

(Seçmeli kıyas, doğru ve dolaşık diye iki kısımdır):

a) Doğru seçmeli kıyasta, seçmeli öncül şartlı öncülün (mukaddem veya tâlîsinden) bir Cüzü'nü aynen koymak ve ispat etmek demektir ki buna VAZIA (vadıa) ismi verilir.

b) Dolaşık seçmeli kıyasta ise şartlı öncülün (mukaddem veya tâlîsinden) bir Cüzü'nü yanlışlamak ve olumsuz kılmak demek olduğundan RAFİA (yanlış) ismini alır.[73]

---

[71] -Seçmeli kıyaslarda öncüllerin ya biri şartlı önerme, diğeri yüklemli önerme olur veya her iki öncül de şartlı önerme olur. Birincinin şartlı olması gereklidir. İkinciye de seçmeli öncül denir.(Bkz. Prof. Dr. Öner, a.g.e., sh. 134) İkinci öncülde ya VAZIA yahut Rafia olur. (Râzî, a.g.e. sh. 163-164)

[72] -Bkz. 3.kısım şartlı önermeler.

[73] Diğer bir ifadeyle Seçmeli Kıyas; sonucun aynısı veya karşıt hali, öncüllerde hem şeklen, hem de anlam bakımından bulunan kıyastır. Eğer sonucun aynısı öncüllerde bulunuyorsa, ona Doğru Seçmeli (İstisna-i müstakim) Kıyas denir. Buradaki seçmeli öncüle de "VAZIA" denir.(Bkz. Prof. Dr. N. Ö. a.g.e. sh.125-136)Çev.

Kıyasın şartlı öncülü bitişik ise, mukaddemin[74] aynım seçme, "tâlî"nin aynını veya karşıtını seçmek ise, mukaddemin karşıt halini sonuç olarak verir (dolayısıyla seçme olur).

Mesela: "Her ne zaman Güneş doğarsa, oda aydınlık olur" Bu bir şartlı öncüldür. Buna: "Fakat Güneş doğmuştur" (vazia)sını eklediğimiz zaman, bu iki öncülün toplamı bir "DOĞRU SEÇMELİ KIYAS" olup bundan da "öyleyse oda aydınlıktır" sonucu çıkar.

Eğer o şartlı öncüle "fakat oda aydınlık değildir" "Râfia"sını (karşıtını) ilave ettiğimiz zaman DOLAŞIK SEÇMELİ KIYAS olup:

"Öyleyse Güneş doğmuş değildir" diye netice verir. Fakat mukaddemin karşıtını seçme, "tâlî"nin karşıtını sonuç olarak vermediği gibi "tâlî"nin aynını seçmek de mukaddemin aynını sonuç olarak vermez. Çünkü geçen misalde "fakat Güneş doğmamıştır" denilse, "oda aydınlık değildir" diye sonuç çıkmadığı gibi; "oda aydınlıktır" denildiğinde de "Güneş doğmuştur" diye sonuç vermez.

Çünkü "Gerekli Bitişik Şartlı"nın muddemi (önce geleni/ön bileşeni) melzûm. (lazımın gerektirdiği şey), "tâlî" ise, lazımdır. Lâzım ise, melzûma göre daha geneldir. Halbuki özelin bulunması, genelin bulunmasını, genelin bulunması özelin bulunmaması gerektirirse de; genelin bulunmaması özelin bulunmasını, özelin bulunmaması da genelin bulunmamasını gerektirmez.

Eğer sonucun karşıt hali öncüllerde bulunuyorsa, buna da "Dolaşık Seçmeli Kıyas" denir. Buradaki seçmeli olan öncüle de "RAFİA" denir.(Bkz.Prof.Dr.Bingöl,a.g.e.,sh.135-136)Çev.

Yukarıdaki "misalde" Güneşin doğması odanın aydınlık olmasını ve odanın aydınlık olmaması, Güneşin doğmamış olmasını gerektirir. Fakat Güneşin doğmamış olması, odanın aydınlık olmaması ve odanın aydınlık olması Güneşin doğmuş olmasını gerektirmez. Çünkü odanın kandil (lamba vs.) ile de aydınlık olması muhtemeldir.

Eğer "tâlî, mukaddeme" eşit olursa, her birinin aynını seçme, diğerinin aynını ve her birinin karşıtını (nâkız'ını) seçmede diğerinin karşıtını sonuç olarak verir. Meselâ:

"Her ne zaman Güneş doğarsa, gündüz olması gerekir" şartlı öncülüne; "Fakat Güneş doğmuştur" "VAZIA"sını eklediğimiz zaman, "gündüz mevcuttur" diye sonuç verdiği gibi "o halde gündüz mevcuttur" "VAZIA"smı ilave ettiğimizde"Güneş doğmuştur" sonucunu gerektirir. Fakat o şartıyeye:

"Fakat gündüz mevcut değildir" diye "RAFİA"sı (karşıtı)nı ilave ettiğimizde:

"Öyleyse Güneş doğmuş değildir" diye sonuç olduğu gibi, "fakat Güneş doğmuş değildir" şeklindeki RAFİA' sını ilave ettiğimizde:

"Gündüz mevcut değildir" sonucunu gerektirir" denirse, bu soruya cevap olarak deriz ki:

Tâlî, mukaddeme eşit olursa, tâlînin aynını seçme, mukaddemin aynını gerektirir. Mukaddemin karşıtını seçmek, "tâlî"nin karşıtını gerektirmesi, kıyas şeklinden dolayı ileri gelmiş olmayıp, bu ancak madenin özelliğine dayanır ki, "tâlî"nin mukaddem-

---

[74] Şartlı önermede şart bildiren önermeye mukaddem (ön bileşen veya malkum alaylı) denir. (Bkz. a.g.e. sh. 169) Çev.

den daha genel olduğu yerlerde bu gerektirme bulunmaz. Mantıkta muteber olan gereklilik ise, ancak genel ve muntazam olan bir gerektirme olup, maddenin özelliğine dayanan şeylere itibar edilmez.

Nitekim, yüklemin konuya eşit olduğu şekilde "tümel olumlu" , "düz döndürme" ile yine "tümel olumlu" ya çevrilir.

Mesela: "Her insan konuşandır" önermesinin Düz Döndürme aks-i müstevî olarak:

"Her konuşan insandır" önermesi, doğru olur. Fakat mantık bilginleri, "Böyle maddenin özelliğine itibar edilmediğinden, "Düz Döndürme" konusunda: "Tümel Olumlu", "Tümel Olumlu"ya döndürmeli olmaz. "Tümel Olumlu"nun "döndürme"si "Tikel Olumlu" olur derler.

Yine biz Ayrık Şartlı Önermeden yapılmış olan "Seçmeli Kıyas" bahsine devam edelim:

a) 'Seçmeli Kıyas'ın şartlı öncülü ayrık olduğu şeklide; eğer hakikiye ayrık şartlı ise, iki cüz'ünden birinin aynını seçme, diğerinin karşıt halini (nakîzım) sonuç olarak verir.

b) (Mukaddem ile tâlî'den) birinin karşıtını seçmek de diğerinin aynım netice olarak verir ki bundan da dört türlü sonuç çıkabilir. Mesela:

"Ya şu sayı çift olur veya tek olur" diye şartlı öncülü ileri sürdükten sonra: "fakat çifttir" dediğimizde: "Öyleyse tek değildir;"

"fakat tekdir" dediğimizde "öyleyse çift değildir"; "Fakat çift değildir" dediğimizde "öyleyse tektir"; "Fakat tek değildir" dediğimizde "öyleyse çifttir" diye netice çıkar.

c) Eğer MÂNÎAT'ÜL-Cemi'[75] ise, yalnız iki cüz (olan mukaddem ile tâlî)den birinin aynısını seçme, diğerinin karşıtını sonuç olarak verir.[76] Ondan da iki sonuç alınabilir. Mesela:

"Ya bu şey taştır, yahut bu şey ağaçtır" (olumlu) şartlı önermesini ileri sürdükten sonra,

"Fakat taştır" dediğimizde:

"Öyleyse ağaç değildir"

"Fakat ağaçtır" dediğimizde:

"Öyleyse taş değildir" diye sonuç çıkar.

Eğer "Mani'at'ul-Hulu"[77] ise, yalnız mukaddem ve tâlî olan iki kısımdan birinin karşıtını seçme, diğerinin aynını sonuç olarak verir. Bundan da ancak iki netice alınabilir.

Mesela: "Bu şey, taş olmayandır veya bu şey veya ağaç olmayandır." dedikten sonra:

"Fakat taştır" dediğimizde

"Öyleyse ağaç değildir" veya

"Fakat ağaçtır" dediğimizde.

"Öyleyse taş değildir" diye sonuç verir.

EK1:[78]

75Bkz. Ayrık Önerme Çeşitleri.

76 Bu da "Doğru Seçme"den sonuç verir.

77 Bkz. Ayrık Şartlı Önermeler.

[78] Bu kısmı, mülleif kitabın sonuna ek olarak yazmış olup, konunun bütünlüğünü temin için tarafımdan buraya alınmıştır.

Kıyasların öncüllerinden bazıları, çok kere tekrar edilmesinden dolayı atlanır. Konuşma ve tartışmalarda buna dikkat ederek ona göre kıyas tertip etmek lazımdır.

Misal: 1- Bir kimse bir işi ayıplayacak olduğu zaman "Bu iş zulümdür" der. Bu, bir önermesi atlanmış olan kıyastır. Şöyle ki:

"Bu iş zulümdür

Her zulüm çirkindir

Öyleyse bu iş de çirkindir" demek, birinci şekilden bir kıyastır. Fakat Büyük Önermesi herkesçe bilindiği için söylenmesine lüzum görülmeyip Küçük Önerme ile yetinilmiştir.

Misal :2- Hareket etmekle bir kimsenin kalbini kırmaya cesaret eden kimseye nasihat olarak;" Kalp kırmak, kötü şeydir" denilince, birinci şekilden küçük önermesi atlanmış bir kıyas olarak;

"Senin bu hareketin, kalp kırmaktır

Kalp kırmak ise kötü şeydir, Öyleyse senin bu hareketin kötü bir şeydir." diye tertip edilir.

Misal: 3- Bir kimse arkadaşına "Kayıkla boğaz içine gidelim" deyip de o da "Hava serttir" dese, maksadı "kayıkla gidilmez", davasını ispat için:

"Hava sert olunca kayıkla gidilmez

Lakin hava serttir o halde kayıkla gidilmez." diye DOĞRU SEÇMELİ (İSTİSNAÎ MÜSTAKIM) KIYAS tertip etmektir ki bunun konusu söylenmiş ve şartiyesi atlanmıştır.

Misal : 4- Ders yılı sonunda başaramayan öğrenciye; "Eğer bu

sene derse lâyıkıyla çalışmış olsaydınız, imtihanda birinci olurdunuz" denildiğinde bundan maksat, "Fakat birinci olamadınız. Öyleyse bu sene lâyıkıyla derse çalışmamışsınız" demektir ki; bu da şartıyesi söylenmiş, rafiası (olumsuzu/tersi) atlanmış bir DOLAŞIK SEÇMELİ kıyas olur.[79]

[79] Gelenbevî buna hulf şeklinde olduğu için" HULFÎ KIYAS" da diyor.(A.g.e. sh 99) Çev.

ÜÇÜNCÜ KISIM

A- KESİN KIYAS VE ŞEKİLLERİ

(Yüklemli) kesin kıyas (kıyas-ı iktirânî)ta sonucun yüklemine, BÜYÜK TERİM (Hadd-i Ekber)

Konusuna KÜÇÜK TERİM (Hadd-i Asgar)

Kıyasın iki öncülünde tekrar eden ortak terine,

ORTA TERİM (Hadd-i Evsat) denir.

Küçük terimin bulunduğu öncüle, KÜÇÜK ÖNERME

Büyük terimin bulunduğu öncüle BÜYÜK ÖNERME

Bu iki önermenin tertip ve teşkiline ŞEKİL denir.

Şekiller dörttür:[80]

1- Orta terimin K. önermede yüklem, B. önermede konu olmasıdır.

2- Orta terimin K. ve B. önermede yüklem olmasıdır.

3- Orta terimin K. ve B. önermede konu olmasıdır.

4- Orta terimin K. önermede konu ve B. önermede yüklem olmasıdır.

1. Şekil:

"Alem sonradan olmadır" (iddia olunan veya dava)

"Çünkü alem değişkendir" (K.Ö.)

80- Kitapta birinci şekilden sonra verilmiş bu tabloyu, tertip için öne aldım.

"Her değişken sonradan olmadır" (B.Ö.)

"Öyleyse alem sonradan olmadır" (Sonuç)

dediğimizde burada ispat edilecek dava/konu:

"Alem sonradan olmadır" (B.Ö.)

Alem: Küçük terim (konu)

Sonradan olmadır: B. terim (yüklem)

değişkendir: Orta terim. (Tekrar edecek olursak)

"Alem değişkendir" küçük önerme

Her değişken sonradan olmadır. B. önerme

Bu iki önermenin terkibine ŞEKİL denir.

Yukarda geçen örnek (1)'de orta terim olan "değişken" kelimesi, küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olmakla birinci şekliden bir kıyas olup:

"Alem sonradan olmadır" diye sonuç verir.

2. Şekil:

"Her insan hayvandır, hiç bir taş hayvan değildir." dediğimizde bu ikinci şekilden bir kıyas olup:

"Hiç bir insan taş değildir" diye sonuç verir.

3. Şekil:

"Her insan hayvandır ve her insan konuşandır" dediğimizde bu üçüncü şekilden bir kıyas olur ve "Bazı hayvan konuşandır" diye sonuç verir.

Birinci şekilde küçük önermenin olumlu, büyük önermenin tü-

mel olması şarttır. Bu şarta uyulmazsa, geçersiz kıyas olur ve doğru sonuç vermez.

Bundan dolayı BİRİNCİ ŞEKLİN SONUÇ VEREN MODLARI dörttür.

1.Şekil 1.Mod: İki öncül, tümel olumlu olup; tümel olumlu olarak sonuç verir. Misal: Her cisim bileşik (mürekkep)tir.

Her bileşik sonradan olmadır. (öyleyse her cisim sonradan olmadır" diye sonuç verir.

1.Şekil 2.Mod: Küçük önerme tümel olumlu, büyük önermesi de tümel olumsuz olup, tümel olumsuz olarak sonuç verir.

Misal: "Her cisim bileşiktir ve hiç bir bileşik ezelî (başlangıçsız) değildir" dediğimizde "Hiç bir cisim ezelî değildir" sonucunu verir.

1.Şekil 3.Mod: Küçük önerme "tikel olumlu", büyük önermesi "tümel olumlu" olup, "tikel olumlu" olarak sonuç verir.

Misal: "Cisimlerin bazısı mürekkeptir. Her bileşik sonradan olmadır" dediğimizde "Cisimlerin bazısı sonradan olmadır" sonucunu verir.

1.Şekil 4.Mod: Küçük önermesi "tikel olumlu", büyük önermesi "tümel olumsuz" olup "tikel olumsuz" olarak sonuç verir.

Misal: "Cisimlerin bazısı mürekkeptir. Hiç bir bileşik ezelî değildir dediğimizde cisimlerin bazısı ezelî değildir" sonucunu verir. şahsî önerme, tümel önerme hükmünde olup, birinci şeklide büyük önerme olabiliyor. Şöyle ki:

"Şu gelen Mûsa'dır; Mûsa yetenekli kâtiptir" dediğimizde şu gelen yetenekli kâtiptir" sonucu çıkar.

İkinci Şekil:

İkinci şekilde de iki öncülden birinin olumlu, diğerinin olumsuz ve büyük önermenin de mutlaka tümel olması lazımdır. Bundan dolayı KİNCİ ŞEKLİN SONUÇ VEREN MODLARI dörttür.

Birinci ve ikinci mod, tümel olumsuz; üçüncü ve dördüncü de mod da tikel olumsuz olarak sonuç verir.

Misaller:

a) "Her cisim bileşiktir" "Hiç bir insan ruhu bileşik değildir" dediğimizde "Hiç bir cisim, insan ruhu değildir" sonunu verir.

b) Doğma cisimlerden hiç biri basit değildir,

"Her ezeli (başlangıçsız) olan basittir" dediğimizde "Doğma cisimlerin hiç biri ezeli değildir" sonucunu verir.

c) "Cisimlerin bazısı mürekkeptir."

"Hiç bir ezelî (kadîm) olan mürekkep değildir" dediğimizde "Cisimlerin bazısı ezelî (başlangıçsız) değildir" sonucu çıkar.

d) "Cisimlerin bazısı basit değildir"

"Her ezelî olan basittir" dediğimizde "Cisimlerin bazısı ezeli değildir" sonucu çıkar.

Üçüncü Şekil:

Şekil üçte; küçük önerme olumlu, iki öncülden birinin ise mutlaka tümel olması şarttır. Doğru sonuç modları ise altıdır. Bazıları tikel olumlu, bazıları da tikel olumsuz olarak sonuç verir ki; bu modları anlatarak sözü uzatmaya gerek yoktur.

Dördüncü şekilde bile, ya küçük önermesinin tümel olmasıyla beraber iki öncülünün de olumlu olması veya iki öncülünden

birinin tümel olmasıyla beraber birinin olumlu, diğerinin olumsuz şekillerinden biri olması şarttır. Asla tümel olumluyu sonuç olarak vermez; ekseriye üçüncü şekil gibi ya tikel olumlu veya tikel olumsuz olarak sonuç verir. Fakat bir modda yani küçük önermesi olumsuz olarak, iki öncülü de tümel olmasıyla tümel olumsuz olarak sonuç verir.

Mesela: "Hiç bir insan taş değildir ve her konuşan insandır" diye sonuç verir. Bunun neticesinde; birinci şekilden dört mahsûrenin[81] her biri sonuç olarak çıkarılır. İkinci şekilden yalnız olumsuzlar, üçüncü şeklide yalnız tikeller ve dördüncü şekliden de yine tikellerle, bir de tümel olumsuz sonuç verip mahsur önermelerin en mükemmeli olan tümel olumluyu, birinci şekliden başka hiç birisi sonuç olarak veremez.

İşte bu dört şekliden bilimde en çok kullanılan asıl ölçü birinci şeklidir. Çünkü onun tertibi tabii (yani aklın gerektirdiği şeklide)dir.

Yüklem bazen konuya eşit olursa da, çoğu zaman ondan daha geneldir. Bu yüzden bir kavramın, bir konuya yüklem olması, konuyu kapsaması ve konunun onun içinde bulunması demektir. Zihin ise kapsanan şeyden onu kapsayana kolaylıkla intikal eder. Bu yol ile de küçük terimi, orta terime ve orta terimi de büyük terime kattıktan sonra orta terimi aradan çektiğimiz zaman sonuca ulaşır.

Dördüncü şekil, birinci şeklin tam zıddı olduğundan dolayı tabiatından çok uzaktır. İkinci şeklin, üçüncü ve dördüncüye göre kullanımı daha fazladır.

---

81 Bkz. yüklemli önermelerin çeşitleri sh. 54

Birinci şeklin sonucu kesindir, fakat diğer şekillerin sonuçları ise gizli/kapalı olup, ancak birinci şekle irca ile yahut diğer delillerle ispat edilir. Bunlar, uzun izahlı kitaplarda genişçe anlatılmaktadır. Bu küçük kitabımız buna müsait değildir. Fakat maksadı izah için bazılarını burada açıklayalım:

İkinci şeklin birinci modunda, "Büyük Önerme"yi düz döndürdüğümüz zaman, birinci şekle çevrilmiş olur.

İkinci modunda "Büyük Önerme"ye küçük ve "küçük önermenin de düz döndürmesini" "Büyük önerme" yapıp ondan sonra sonucunu da düz döndürdüğümüz zaman, birinci şeklin üçüncü moduna çevrilmiş olur.

Yukarda üçüncü şekle ait misalde:

"Her insan hayvandır,

Her konuşan insandır" dediğimiz zaman "Küçük Önerme"yi düz döndürme (aks-i müstevi) yaptığımız zaman, birinci şeklin üçüncü moduna döndürmüş oluruz.

Aym şekilde "Her cisim mürekkeptir,

Bazı cisimler sonradan olmadır" dediğimizde bu, üçüncü şekilden kıyas olup:

"Bazı mürekkep (cisim) hâdis (sonradan olmadır) diye sonuç verir. Bunun "Küçük Önerme"sini, büyük "Büyük Örenme"sinin de düz döndürmesini K. önerme yapıp:

"Bazı sonradan olma cisimdir.

Her cisim mürekkeptir" dediğimiz de birinci şekilden kıyas olarak:

"Bazı sonradan olma da mürekkeptir" diye sonuç verir. Bu sonucun düz döndürmesini yaptığımızda isteğimiz olan:

"Bazı mürekkep sonradan olmadır" sonucu ortaya çıkar.

Yukarıda 4üncü şekle ait olarak zikrettiğimiz:

"Her insan hayvandır

Her konuşan insandır

Öyleyse bazı hayvanlar konuşandır"

diye verilen misalde küçük önermeyi, büyük önerme; büyük önermeyi de küçük önerme yaparak.

"Her konuşan insandır

Her insan hayvandır" dediğimizde birinci şekilden olup "öyleyse, her konuşan hayvandır" sonucunu verir. Bu sonucun düz döndürmesi ise,

"Bazı hayvan konuşandır" önermesi olur.

Yine dördüncü şekilden:

"Hiç bir insan taş değildir,

Her konuşan insandır" dediğimiz misalde;

"Hiç bir taş konuşan değildir" sonucunu verir. Bundan da "K. Önerme"yi büyük, "B. Önerme"yi küçük yapıp,

"Her konuşan insandır. Hiç bir insan taş değildir" dediğimizde, birinci şekle irca edilerek" Hiç bir konuşan taş değildir" sonucu çıkar. Tümel olumsuz ise, düz döndürüldüğünde yine tümel olumsuz olduğundan, bu sonucu döndürdüğümüzde asıl istenen: "Hiç bir taş konuşan değildir" sonucu çıkar.

"Her insan hayvandır

Hiç bir at insan değildir" dediğimizde, dördüncü şekilden birinci kıyas olup:

Bazı hayvan at değildir sonucu çıkar.

Çünkü iki öncülü de düz döndürdüğümüzde, birinci şekliden "Bazı hayvan insandır. Hiç bir insan at değildir kıyası meydana gelerek yukarıdaki neticeyi verir.

1- *Kıyas-ı Müteâref ve Gayr-i Müteâref*

Yukarda geçen (yüklemli veya şartlı olan kesin kıyasın her birinde) orda terim, eğer küçük önermede konu veya yüklem olursa, buna KIYAS-I MÜTEÂREF[82] denir ki yukarda geçen misaller hep bu türdendir.

Eğer orta terim, "Küçük Önerme"de konu, veya yüklem olmayıp da ikisinin biriyle ilgili şeylerden olursa, buna da KIYAS-I GAYR-İ MÜTEÂREF denir. Bu da Kıyas-ı Mütearef gibi bizzat neticeyi gerekli kılar. Bundan da dört şekil meydana gelir ve her şeklin de yukarda geçen belirli şartlara uyması lazımdır.

Misaller:

a) "İnci sedeften meydana gelir, her sedef deniz hayvanıdır" dediğimizde (yüklemli kesin kıyasta) orta terim olan "sedef" "Küçük Önerme"de yüklem olmayıp, ancak yüklemin tamlayanı olarak, B. Önermede de konu olmakla, birinci şekilden GAYR-İ MÜTEAREF BİR KIYASTIR ve "İnci deniz hayvanının mahsulüdür" diye sonuç verir.

---

82 İster yüklemli, ister şartlı olsun iktiranlı (kesin) kıyaslar, Kıyas-ı Mütearef ve Gayr-i Mütearef diye ikiye ayrılır. (Bkz. Prof. Bingöl. a.g.e. sh.105)

b) "Veli, Musa'nın oğludur,

Musa, maharetli bir katiptir" dediğimizde sonuç, "Veli" mahir bir katibin oğludur" olur.

Orta terim olan "Musa" "K. Önerme"de yüklemin tamlayanı B. Önermede konu olmakla, birinci şekliden GAYR-İ METEÂREF bir kıyas olur.

c) K.Ö. "İnci sedeften meydana gelir

B.Ö. Hiç bir kara hayvanı sedef değildir" dediğimizde,

Sonuç: İnci kara hayvanının mahsulü değildir"

Burada orta terim olan (sedef), K. Önermede yüklemin tamlayanı, B. Önermede de yüklem olmakla, ikinci şekliden GAYR-İ MÜTEÂREF bir kıyastır. Diğer şekiller bunlara kıyas edilir.

Şurası bilinmeli ki, Gayr-i Mütearef bir kıyasta küçük önerme ile büyük önermenin yüklemleri bir olduğu takdirde, eşitlik kıyası (kıyas-ı müsavat) şekline girip bundan da iki türlü sonuç alınır. Şöyle ki:

Yüklemlerin ikisi de sonuçta ispat olunursa, bu kıyas, Gayr-i Mütearef olup bizzat sonucu gerekli kılar. Eğer yüklemlerin birisi çıkarılarak sonuç alınırsa, eşitlik kıyası olarak bizzat sonucu icap ettirmeyip, belki de yukarda açıklandığı üzere sonucunun doğru olması, yabancı bir öncülün doğru olmasına bağlıdır.

Misal: 1

"2 ile 4'ün toplamı, 3 ile 3'ün toplamına eşittir,

3 ile 3'ün toplamı 6'ya eşittir" dediğimizde:

2 ile 4'ün toplamı 6'nın eşitine eşittir" sonucunu gerektirir ki,

buna göre bu kıyas, GAYR-İ MÜTEÂREF olur.

Eğer "2 ile 4'ün toplamı 6 ya eşittir" sonucu alınırsa, o zaman EŞİTLİK KIYASI olup, bu sonuç da ancak yabancı öncül vasıtasıyla gerekli olur.

Yabancı öncülü: "Bir şeye eşitin eşiti, o şeye de eşittir" önermesi olup, bu da doğru olduğundan yukarda söylenen sonuç da doğrudur.

Misal: 2

"2, 4'ün yarısıdır,

4, 8'in yarısıdır" dediğimizde

2, 8'in yarısının yarısıdır" sonucunu verir ve KIYAS-I MÜTEÂREF olur.

Eğer "2, 8'in yarısıdır" diye sonuç alınırsa, kıyas eşitlik olur ve ve yarısının yarısı dörtte bir (1/4) olmasından dolayı bu eşitlik kıyasının yabancı öncülü olan "yarımın yarısı yarımdır" önermesi, doğru olmadığından bunun neticesi de doğru olmaz.

Analoji (Temsil) de böyledir ki, teşbih (benzetme) edatı ile beraber sonuç alınırsa kıyas, Gayr-i Mütearef olur.

Eğer teşbih edatı kaldırılarak sonuç almırsa, TEMSİLÎ bir delil olur.

Mesela: "Âlem oda gibidir.

Oda ise sonradan olmadır.

Öyleyse alem sonradan olma gibidir" denilirse kıyas Gayr-i Müteâref olur.

Eğer öyleyse bu alem de sonradan olmadır" diye sonuç alınırsa,

zan ifade eden delil ANALOJİ türünden bir delil olur.

Kesin kıyas yukarda geçtiği üzere[83] , yüklemli önermelerden yapılırsa buna YÜKLEMLİ KESİN KIYAS denir

Eğer kıyas öncülleri şartlı yahut biri şartlı diğeri yüklemli önermelerden yapılırsa, bunlara da ŞARTLI KESİN KIYAS denir.

[83] Bkz. sh. 87

DÖRDÜNCÜ KISIM

A- ŞARTLI KESİN KIYAS VE ŞEKİLLERİ

Şartlı kesin kıyas, ya iki bitişik veya iki ayrık şartlı olan önermelerden yahut bitişik şartlı (önerme) ile yüklemliden veya ayrık şartlı ile yüklemliden yahut da bitişik şartlı ile ayrık şartlı önermelerden yapılır.

Böylece şartlı kesin kıyaslar (yapıldıkları önermelerin çeşitlerine göre) beş gruba ayrılır.

1- ***Birinci Grup:***

Öncüllerin ikisi de bitişik (şartlı önermeler) den yapılır ki, bu da Yüklemli Kesin Kıyas gibi dört şekilde olur.

Şekiller:

1- Orta terim, küçük önermede tâlî, büyük önermede mukaddem olur.

2- Orta terim, ikisinde de tâlî olur,

3- Orta terim ikisinde de mukaddem olur,

4- Orta terim K. önermede Mukaddem, Büyük önermede tâlî olur.

Misaller:

1- "Her ne zaman Güneş doğarsa gündüz olur.
Her ne zaman gündüz olursa aydınlık olur."

Sonuç: "Öyleyse her ne zaman Güneş doğarsa, aydınlık olur."

2- Her ne zaman oda aydınlık olursa, gündüz olur değildir.

Her ne zaman Güneş doğmuş olursa, gündüz olur.

Sonuç: Öyleyse, her ne zaman oda aydınlık olursa (bile) Güneş doğmuş değildir.

3- Her ne zaman Güneş doğarsa, oda aydınlık olur.

Her ne zaman Güneş doğarsa, gündüz olur.

Öyleyse, bazen oda aydınlık olursa gündüz olur.

4- Her ne zaman Güneş doğarsa, oda aydınlık olur.

Gündüz olursa, Güneş doğmuş olur.

Öyleyse, bazen oda aydınlık olursa, Güneş doğmuş olur.

2- *İkinci Grup:*

Öncüllerinin ikisi de ayrık şartlıdan yapılan kıyastır. Öncüllerinin birinin tümel ve her ikisinin de olumlu olmaları ve ikisinin de AYRIK ŞARTLI HAKÎKÎYE yahut MANİAT'ÜL-HULÛ olmaları şarttır. Şöyle ki:

"Ya sayı tek olur yahut sayı çift olur.

Çift de, ya tek kısımlara veya çift kısımlara bölünür.

O halde sayı ya tek olur, yahut da tek ya da çift kısımlara bölünür.

Bu ikinci grupta "mukaddem" ve tâlînin bölümleri tekrar tekrar edip böylece dört şekil olmuş olur. Yüklemliler arasında da geçerli olan şartlar bu müşterek cüz'ler arasında da geçerli olur.

3- *Üçüncü Grup:*

Öncüllerinin biri bitişik şartlı, diğeri yüklemli önermeden yapılır. Bundan bitişik şartlı olan önerme küçük ve yüklemli büyük

önerme olup, tekrarlama ve ortaklık dahi K. Önermenin tâlîsi ile B. Önerme arasında bulunarak dört şekil oluşur ve bir şartlı önermeyi sonuç olarak verir.

Mesela: "Her ne zaman bir şey bileşik olursa değişkendir.

Her değişken şey, sonradan olmadır.

Sonuç: O halde ne zaman bir şey bileşik olursa sonradan olmadır.

"Her ne zaman bir şey cisim olursa bir yer kaplar

Hiç bir yer kaplayan ezeli değildir" dediğimizde bu, ikinci şekilden şartlı bir kıyas olup,

Sonuç: "Her ne zaman bir şey cisim olursa, başlangıçsız değildir" olur. Diğer şekillerde buna kıyas edilerek yapılır.

4- *Dördüncü Grup:*

Öncüllerden birinin ayrık şartlı önerme, diğerinin yüklemli olmasıyla meydana gelir. Şöyle ki:

a) Eğer yüklemlinin sayısı, ayrık şartlı önermenin cüz (kısım)ları sayısına göre olduğu halde, bu yüklemlilerin yüklemleri de aynı olursa, sonucunda yüklemli bir önerme meydana gelir; işte buna DİLEMMÂ/İKİLEM (Kıyas-ı Mukassim) denir.

Bu ayrık şartlı önermenin tümel olumlu olmasıyla beraber ya HAKÎKÎYE veya MANİAT'ÜL-HULÛ' olması şarttır.[84]

Mesela: "Cisimler ya maden, ya nebat, ya da hayvan olur.

Maden de bileşik, nebat da bileşik, hayvan da bileşiktir.

---

84 Bkz. Kıyas Bölümü, Delil Çeşitleri, sh. 83-85

O halde cisimler bileşiktir,"

dediğimizde bu, ayrık şartlı önerme ile yüklemliden mürekkep bir şartlı kıyastır.

Rivayet edilir ki bir tarihte düşman karşısında bulunan bir orduyu ansızın düşman basar (ve ağır zayiat verir). Bunun üzerine nöbetçi bulunan karakolların erlerine mahkemede:

"Eğer nöbet bekliyorsanız, niçin orduya haber vermediniz?

Eğer beklemiyor idiyseniz kanuna aykırı hareket ettiniz" diye karakol erlerinin kurşuna dizilmesine hükmolunmuştur.

İşte bu mahkemede hakimin yaptığı kıyas bir İKİLEMDİR.

Bu kıyasın tertibi şöyledir:

Ya bu karakollar, düşmanın hareketini orduya haber vermemiştir veya nöbet beklemeyip kanuna uymamışlardır.

Yüklemli Öncül:

Düşmanın hareketinin orduya haber vermeyen nöbetçi,

Kurşuna dizilmeyi hak etmiştir.

Nöbet beklemeyip de kanun (ve emirlere) uymayan her karakol (eri), kurşuna dizilmeyi hak etmiştir.

Sonuç: Öyleyse bu karakollar(ın erleri) kurşuna dizilmelidir.

b) Yüklemli önermelerin yüklemleri, farklı olursa, o zaman sonuç ayrık şartlı bir önerme olur.

Mesela: "Cisimler ya maden olur, ya bitki, ya da hayvan olur.

Maden ise cansızdır, bitki canlıdır, hayvan duyguludur.

O halde cisimler ya cansız olur ya canlı, ya da duygulu olur" diye sonuç çıkar.

Eğer yüklemlilerin sayısı, ayrık şartlının kısımlarından az olursa, yine ayrık şartlı olarak sonuçlanır.

Misal: a) Cisimler ya maden olur, ya bitki ya da hayvan olur.

Hayvan ise duygulu (hassas) dır." dediğimizde:

Cisimler, ya maden olur, ya bitki, ya da duygulu olur" diye sonuç çıkar.

Misal: b) "Cisimler ya maden olur, ya bitki ya da hayvan olur.

c) "Maden ise cansızdır, bitki canlıdır" dediğinizde cisimler, ya cansız olur ya canlı, ya da hayvan olur. diye sonuç verir.

5- *Beşinci Grup:*

Öncülleri bitişik ve ayrık şartlı önermelerden yapılan kıyaslardır. Küçük Önermesi, bitişik şartlı, B. Önermesi ise, ayrık şartlı ve olumlu olduğunda ortak cüzleri tekrarlanarak birinde mukaddem, diğerinde tâlî olursa, sonuç ayrık şartlı, yok eğer ortak cüzleri, mukaddem veya tâlînin kısmı (bölümü) olursa, sonuç bitişik şartlı önerme olur.

Misaller:

1- Her ne zaman olursa olsun alem sonradan olma ise, onu yaratanın, dilediğini yapan (hür irade sahibi) olması gerekir. Alemin yaratan, ya dilediğini yapandır veya değildir. O halde alem ya sonradan olmadır, yahut O yaratan, her dilediğini yapandır sonucunu verir.

2- Her ne zaman alem değişken ise, sonradan olmadır. Halbuki daima her sonradan olan, ya mümkün olur, yahut varlığı zo-

runlu olmayan zorunlu olur."[85] dediğimizde sonuç: Her ne zaman âlem değişken ise, daima ya mümkün olur yahut da zorunlu olmayan zorunlu olur.

[85] Varlığı zorunlu olan varlık Allah'tır. Vacip bizâtîhîdir. Yani zorunlu olarak varlığı kendi zâtındandır. Zorunlu olmayan zorunlu (vacip olmayan vacip) ise, vacip bigayrihi olup varlığı başkası yani yaratıcı nedeniyle zorunlu olandır. (Çev).

BEŞİNCİ KISIM

A- BİLEŞİK (MÜREKKEB) KIYAS

Kıyas, eğer yalnız iki öncül (mukaddem) ve bir sonuçtan meydana geliyorsa, buna "BASİT KIYAS" denir (ki, bunun anlatımı yukarda geçti.) eğer kıyas, ikiden fazla öncülden meydana geliyorsa, buna da "BİLEŞİK KIYAS" denir.[86] Bu da zincirleme kıyas "Mevsûl'un-Netâic" ve Mevsûl'un-Netaic diye ilk önce iki kısma ayrılır.

1- *Zincirleme Kıyas (Mevsûl'un-Netâic)*

(İstenilen netice elde edilinceye kadar) her basit kıyas, sonucu açıklığa kavuşunca, diğer bir basit kıyas elde edilsin diye kendisine başka bir öncülün ilave edilmesi suretiyle meydana getirilen kıyastır (yani birinci kıyasın sonucu, onu takip eden kıyasm öncüllerinden biri olur).

2- *Mevsûl'un-Netaic*

Eğer basit kıyaslardan bazılarının sonuçları ortadan kaldırılır (fasl olunur)sa, Mevsûl'un-mefâic elde edilir.

Misaller:

1. "Şu karaltı cisimdir" davasını ispat için:

Şu karaltı insandır,

Her insan hayvandır,

---

[86] -Mürekkep kıyaslar ya iki veya daha çok kesin (iktiranlı kıyastan, iki veya daha çok seçmeli (istisnalı) kıyastan, yahut da bir kesin bir seçmeli kıyastan mürekkep olabilirler. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl, a.g.e., sh. 125)Çev.

Öyleyse şu karaltı hayvandır.

Şu karaltı hayvandır,

Her hayvan cisimdir,

Öyleyse şu karaltı cisimdir.

2. Şu karaltı insandır,

Her insan hayvandır,

Her hayvan cisimdir,

Öyleyse şu karaltı cisimdir.

Yukarda geçen kıyas-ı mukassimde[87] bu Mevsûl'un-Netaic türünden olup, aynı zamanda tam tüme varım (istikra-i tam) da kıyas-ı mukassimin bir kısmıdır.

Mesela: Unsur ya ateş, ya hava, ya su, ya da topraktır.

Ateş ise, cevherdir,

Hava cevherdir,

Su cevherdir,

Toprak cevherdir,

öyleyse unsur cevherdir.

Bileşik kıyasm bir kısmı da kıyas-ı Hulfî dir.

---

[87] Kıyas-ı mukassim, bir yüklemli önermeyi sonuçlandıran kıyastır. Bu kıyas, ayrık şartlı önerme ile, ayrık şartlıdaki cüzlerin sayısınca yüklemli önermeden meydana gelir. Bu yüklemli önermelerden her biri, ayrık şartlı önermenin cüzlerinden her birine yani her cüz'ü diğer cüz'üne ortaktır. Gelenbevî, aynı zamanda, Kıyas-ı Mukassim ile gerçekte onun her benzeri olan Mefsulu'n-Netaic'ten olan kıyasları (yani mevsulu-n-Netaic ve Hulfî kıyası)da mürekkep kıyaslardan sayar. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl, a.g.e. sh. 124, 126, 167)

3- *Hulfî (karşıtlı) Kıyas:*

Bir Kesin Kıyasla, dolaşık seçmeli[88] kıyastan teşekkül eder. ispat edilmesi istenenin karşıtını (nakîzını) çürütmekle isteneni ispat eder. Mesela:

"Bir şey kendini yoktan var edemez" hükmünü ispat için:

Eğer bu önerme doğru olmazsa çelişiği doğru olur. Yani bir şey kendini yoktan var edebilir.

Bir şey kendini yoktan var etse, evvelce yok iken de var olması lazım gelir. (Çünkü bir şey yok iken elemanları onu var etmeye muktedir olamaz.)

Öyleyse ispatını istediğimiz mesele doğru olmazsa, bir şey yok iken (bile) var olması gerekir" diye sonuç verir. Bu sonucu, şartlı yapıp tâlîsinin zıddını seçtiğimizde yani "isteğimiz olan mesele doğru olmasa; "bir şey yok iken (kendiliğinden) var olması gerekir ki bu ise batıldır / imkansızdır. "[89]

"Öyleyse ispatını istediğimiz mesele doğrudur" diye sonuç verir.

---

[88] Bkz. İkinci Kısım Seçmeli Kıyas: Sh.88-90

89- Bu sözle, hiç bir şeyin yoktan veya yok iken kendiliğinden var olmasının imkansızlığı, ancak varlığı kendinden olan yaratıcı (Allah) tarafından yaratıldığı ifade edilmektedir. (Çev.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖNERME VE KIYASLARIN KİPLİĞİ (MODALİTE)

BİRİNCİ KISIM

A- KİPLİ (MODAL) ÖNERMELER (MÜVECCİHÂT)

Kiplikleri bakımından kıyaslar iki kısma ayrılıp, birinci kısım kipli önermeler (cihât-ı kazâyâ) hakkında ikincisi kıyasların kipliği (muhtalidatı/modalitesi) dir.

Birinci kısım iki şekil olup, biri önermelerin kipliği, diğeri de kiplerin hükümleri hakkındadır.

1- *Önermelerin Kipliği (Ciheti/Modalitesi):*

Bir önermenin konu ve yüklemi bazı kayıt (bağ) larla bağlı olursa, o önermenin doğruluğu kayıtlarının doğruluğuna bağlıdır. Mesela:

"Musa'nın oğlu, dün demir yoluyla Edirne'den geldi" denildiğinde; eğer gelen Musa'mn oğlu olmayıp da Bekir'in oğlu ise, yahut Musa'mn oğlu olup da bir gün evvel gelmiş, yahut demir yolu ile gelmeyip vapurla gelmiş, yahut demir yolu ile Çorlu'dan gelmiş olsa" önerme doğru olmaz.

Bazen önermenin içerdiği habere ait nispet de bir kayda (keyfiyet ve şarta) bağlı olur ve önermenin doğruluğu da o kaydın doğru olmasına bağlı olur ki, işte o kayda ÖNERMENİN

KİPLİĞİ denir.[90]

Önceki mantıkçılara göre önermenin modalitesi, olumluluk bağının bir tarz ve biçimi olarak üç şekildedir.

1- Zorunluluk (vucûb), 2- İmtinâ (İmkansızlık), 3- İmkân.[91]

Şöyle ki: Allah Teâla'nın varlığı vaciptir. Yani zatı, varlığını gerektirir (varlığı zorunludur) Onun benzeri ve ortağının olması imkansızdır, olmaması gereklidir. Yaratıkların varlığı ise, mümkündür; çünkü imkansız olsalar vücuda gelemezlerdi. Böylece kendileri, var olmalarını gerektirmeyip, yokluklarından dolayı olması da imkansız olmadığından var olmaları da zorunlu değildir.

Misal, 1- Anka'nın varlığı mümkündür. Eğer olması zorunlu/zaruri olsaydı, her zaman mevcut olması lazım gelirdi. Mevcut olsa, onun bu varlığından dolayı bir çelişki olmayacağından varlığı imkansız da değildir.

Misal, 2- Ateşin sıcak olması zorunludur.

Soğuk olması imkansızdır.

Sönmesi de mümkündür.

Vucûb, zorunluluk demektir; yani bir şeyin zaruri olmasıdır.

Zorunluluk; Konunun özünden (zât-i mevzûdan) çıkıyorsa ona VUCÛB-U ZÂTÎ denir. Şöyle ki:

"Allah Teâlâ zorunlu olarak diridir ve her şeyi bilicidir" denil-

---

90 Modal önermenin yanlış olması, nispetin hakikate uygun olmamasıyla olduğu gibi, önermenin modunun, önermenin maddesine uygun olmamasıyla da olur. (Bkz. Prof.Dr.Bingöl, a.g.e., sh. 57) Çev.

91 Bunların her birinin önermeleri basit önermelerdir. (Çev.)

diğinde, bu hükümdeki zorunluluk, vucub-u zatî (kendinden zorunlu)dır; yani Allah Teâlâ'nın zatından (bizzat kendisinden) dolayıdır. Çünkü Allah Teâlâ'nın varlığı zorunlu olup, yokluğu imkansız (muhal) dır, zatı da bu sıfatları gerektirir.[92]

Zorunluluk eğer konunun özünden çıkmazsa ona, VUCUB-U Bİ'L-GAYR (Zorunluluğu başkasıyla olan) denir. Bunlar gerek Zaruret-i Zatiye, gerek Zarûret-i Vasfiye, gerekse Zarûret-i Vaktiye olsunlar böyledir. Misaller:

a) Zarûret-i Zâtîye:

İnsan mevcut oldukça konuşan varlık olması zorunludur.

b) Zarûret-i Vasfiye:

Her insanın yazı ve yazarken parmaklarını oynatması zorunludur.

c) Zarûret-i Vaktiye:

Ay'ın, Vakt-i haylule (yani dünya, Güneş ile ay arasına girdiği vakit) de ay tutulması olur (zorunludur).

İşte zorunluluğun bu üç kısmı kendisinden zorunlu (Vucub-u Zâtî) olmayıp, başkası dolayısıyla zorunludur. Çünkü insan ve ayın var olmaları zorunlu (vacip) değildir. Bundan dolayı da onlara bir sıfatın aidiyeti kendinden zorunlu olamaz.

2- İmkan: Bir şey kendi varlığım ve yokluğunu gerektirmemesi (yani var olmaya da olmamaya da müsait olan)dır ki, bu da özel ve genel imkan olarak iki kısımdır.

---

[92] Her hangi bir şey; olmazsa pek mühim bir şey olmazdı fakat Allah olmazsa, hiç bir şey olmaz yok olurdu. (Çev.)

a) Özel imkan (imkân-ı hâs), hem var olma, hem yok olma yönünden zorunluluğu kaldırır. Mesela:

"İnsan katiptir" dediğimizde, insanın gerek katip olması, gerek olmaması kendisince zorunlu bir iş değildir.

b) Genel imkanda ise, yalmz bir taraftan zorunluluğun kaldırılması söz konusudur. Mesela:

"Her ateş sıcaktır" dediğimizde, her ateşin sıcak olmamasında zaruret (zorunluluk) olmadığı anlaşılıyor. Eğer olsa, hiç bir ateşin sıcak olmaması lazımdır. Fakat sıcak olmasında zaruret olup olmadığı konusunda bir hüküm verilmemiştir. Fiiliyatta (vakada) ise, sıcaklık ateşe nispetle zorunludur.

Netice olarak mukaddimîne (önceki mantıkçılara) göre ÖNERMENİN MODALİTESİ "zorunluluk, imkansızlık ve imkan"dan ibarettir; üçü de olumlu bağın/bağlanmanın şartıdır.

Fakat sonraki mantıkçılara göre ÖNERMENİN MODALİTESİ gerek olumlu gerek olumsuz bağlananın biçim ve tarzı olarak sayılmaz ve sınırlandırılamaz. Fakat kipli (modal) diye bilinen en meşhurlarını burada açıklayacağız.

2- *Kipli (Modal) Önermeler:*

(Hüküm sayısına göre) modal önermeler, BASİT ve BİLEŞİK olarak iki kısma ayrılır.[93]

a- Basit kipli (modal) Önermeler: (Tek modaliteyi ihtiva edip) bunların meşhurları sekiz tanedir.

1- Zaruriye-i Mutlaka, 2- Meşruta-i Âmme, 3- Vaktiye-i Mutlaka, 4- Münteşire-i Mutlaka, 5- Daime-i Mutlaka, 6- Örfiyey-i

[93] -Bunlar da yukarda geçen üç modaliteyi esas olarak çeşitlenirler. (Çev.)

Âmme, 7- Mutlaka-i Âmme, 8- Mümkîne-i Âmme.

b- Bileşik (Mürekkep) Kipli Önermeler:

Bileşik kipli önermeler (iki basit modal hükümlüden meydana gelip) meşhurları yedi tanedir.[94]

1- Meşruta-i Hassa, 2- Örfiye-i hassa, 3- Vaktiye, 4- Münteşire, 5- Vücudiye-i la daime, 6- Vücudiye-i la zaruriye, 7- Mümkine-i hassadır. Çünkü önermelerin asıl modalitesi; zorunluluk, devam fiil ve imkan olup, bunlardan da on beş modal önerme çıkar.

a.1) Zaruriye-i Mutlaka:[95] Kanunun zatı mevcut oldukça yüklemin konuya yüklenmesinin (nispetinin) zorunluluğu ile hükmolunan önermedir.

Misal:

"Her insan mevcut oldukça zorunlu olarak hayvandır, veya hiç bir insan mevcut oldukça zorunlu olarak at değildir."

a.2) Meşruta-i Âmme: Konunun vasfı devam ettikçe yüklemin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile hükmolunan önermedir. Misal:

"Her kâtip yazdığı müddetçe zorunlu olarak (mecburen) parmakları hareket eder." Yahut:

"Bir katip yazdığı müddetçe zorunlu olarak parmakları hareket-

---

[94] Basit önermelerin devam ve zorunluluk kipleri ile kayıtlanmasıyla bileşik önermeler elde edilir. (Bkz. Prof. Dr. Öner, a.g.e., sh. 92)

[95] Yüklemli önermelerde, eğer Nispetin zarureti açıklanmazsa, bu önermeye MUTLAKA denir. Eğer keyfiyetlerden herhangi birisiyle açıklanırsa, MUKAYYED denir; Şamil olduğu (içerdiği) Mod'a MODAL önerme denir. (Bkz. Prof.Dr.Bingöl; a.g.e., sh. 57) (Çev.)

siz değildir."

a.3) Vaktiye-i Mutlaka: Belirli bir zamanda yüklemin konuya (varlığının veya yokluğunun) yüklenmesinin zorunluluğu ile hükmedilen önermedir. Misal:

Ay, vakt-i haylule[96] de zorunlu olarak tutulur. Yahut:

Ay, vakt-i haylulede zorunlu olarak ışık verir değildir.

a.4) Münteşire-i Mutlaka: Belirsiz bir vakitte, yüklemin konuya yüklenmesinin zorunluluğu ile hükmedilen önermedir. Misal:

Ay günlerin birinde zorunlu olarak tutulur; veya ay günlerin birinde zorunlu olarak ışık vermez.

a.5) Daime-i Mutlaka: Konunun zatı mevcut oldukça yüklemi ile konu arasındaki bağın devamı ile hükmolunan önermedir. Meselâ:

Her insan mevcut oldukça daima havandır; yahut:

Her insan mevcut oldukça daima at değildir.

a.6) Örfiye-i Âmme: Konunun vasfı devamlı oldukça, yüklemin konuya yüklenmesinin devamıyla hükmolunan önermedir. Misal: Her katip yazı yazdığı müddetçe daima parmakları hareket eder; yahut:

Her katip yazdığı müddetçe daima parmakları hareketsiz değildir.

a.7) Mutlaka-i Âmme: Nispetin fiiliyyeti ile yani yüklemin konuya yüklenmesinin bir defa olsun (kuvveden) file çıkmasıyla

---

96- Dünyanın Güneş ile ay arasına girdiği vakittir. (Çev.)

hükmolunan önermedir. Misal:

Her güvencin bil fiil uçucudur.

Hiç bir Anka bil fil uçucu değildir.

Yine: "Falan kimse haç görevini eda etti, yahut etmedi" denildiğinde MUTLAKA-İ ÂMME olur.

a.8) Mümkine-i Âmme: Konunun yükleme yüklenmesinin imkanı ile yani o nispette zıt zâtî zorunluluğunun imkansız kılınmasıyla[97] hükmolunan önermedir. Misal;

Her ateş imkan-ı amme ile sıcaktır.[98]

Hiç bir ateş soğul değildir.

Şurası bilsin ki, "imkan-ı amm (genel imkan) ile" ifadesinde eğer Nispetin kaydı olursa, o önerme MÜMKİNE olur. Fakat yüklemin bir kaydı olursa, o önerme MUTLAKA olur ve "Zaruriye-i Mutlaka" içinde yer alabilir. Misaller:

"İmkan-ı amm ile nispeti kayıtlayarak, imkân-ı âmm ile her insan katiptir" dediğimizde bu MÜMKİNE-İ ÂMME olur, fakat bu imkan-ı amm ile yazmayı kayıtlayarak:

Her insan imkan-ı amm ile katiptir" dediğimiz zaman KAZİYE-İ MUTLAKA olur ve "Zarûriye-i Mutlaka" içinde yer alır. Çünkü insana göre bil fiil yazma zorunlu değilse de, insan var oldukça katip olabilmesi zaruri bir iştir.

İşte mantıkçılara göre meşhur olan "Basit Modal önerme"ler bu

---

[97] - Yani ateşin sıcak olmama durumu imkansızdır. (Çev.)

[98] Her imkanda her durumda sıcaktır. olmaması imkansızdır. Burada Gelenbevi "İmkan-ı amm (umumi imkan)" için; Her insan katiptir misalini vermiştir. (Çev.)

sekizden ibarettir.

3- ***B. Bileşik Kipli (Modal) Önermeler:***

Yukarda söylendiği üzere bunların da meşhurları yedi tanedir.

b.1) Meşruta-i Hâssa: Bazen meşruta-i Âmme[99] özün (zatın) devamsızlığı ile kayıtlanarak; Meşruta-i Hasse ismini alır. Misal:

"Her katip madem ki yazıcıdır (yazdığı sürece), zorunlu olarak parmakları hareket eder; fakat zâtî bakımından bu devamlı değildir." önermesi gibi

b.2) Örfiye-i Hassa: Örfiye-i amme (adını alan basit modal önerme) nin özü (zatı) bakımından devamsızlık ile kayıtlanmasıdır. Yukarı misaldeki "zorunlu" yerine 'daima' kelimesi kullanılır. Misal:

Her katip madem ki yazıcıdır (yazdığı sürece) daima parmakları hareket eder.

b.3) Vaktiye "Vaktiye-i mutlaka"nın, özün devamsızlığı ile kayıtlanmasıyla olur. Misal:

"Vakti-i haylüle"de ay zorunlu olarak tutulur.

b.4) Münteşire "Münteşire-i mutlaka"nın, özün devamsızlığı ile kayıtlanmasıyla olur.

Misal: Bir gün zorunlu olarak ay tutulur; fakat zatının devamı ile değil.

b.5) Vücûdiye-i La Dâime: "Mutlaka-i Âmme"nin özün de-

99- Konunun vasfı var olduğu müddetçe, yüklemin konuya yüklenmesin zorunluluğu ile hükmolunan önerme Meşruta-i Ammedir. (Prof.Dr.Bingöl, a.g.e., 67, 70)

vamsızlığı kaydıyla kayıtlanmasıdır. Misal:

Her ay, bil fiil tutulandır; fakat bu zatındaki devam değildir.

b.6) Vücudu La Zarûriye: "Mutlaka-i Amme"nin, özün zorunlu olmaması ile kayıtlanması halinde olur. Misali her hayvan bil fiil teneffüs edicidir; fakat zatının zorunluluğu ile değil.

b.7) Mümkine-i Hâssa: "Mümkine-i amme"nin zatın (özün) zorunlu olmamasıyla kayıtlanmasıdır. Misal:

Her hayvan genel imkan (imkan-ı amm) ile teneffüs edicidir; fakat zâtî zorunluluk ile değil tabiri ile yetinilir. Çünkü imkan-ı hass, iki taraftan da zata ait zorunluluğu kaldırmak demektir. Mesela:

"Her insan özel imkan (imkan-ı hass) ile katiptir denildiği zaman mümkine-i hassa olur ki, "insanın katip olmamasında zâtî zorunluluk yok demektir. İşte bu yedi bileşik kiplikli (modal) önermeler, lafız itibariyle birer önerme iseler de manâ olarak ikişer hükmü içerirler. Biri olumluluk diğeri de olumsuzluktur. Çünkü "la devam (devamlı olmama)" modalitesi mutlaka-i ammeye, "La zarure (zorunlu olmama)" Modalitesi mümküne-i ammeye işarettir.[100]

Bundan dolayı olumlu bir meşruta-i hassa, olumlu bir meşruta-i âmme ile bir de olumsuz mutlaka-i âmmeden; mümlerine-i hassa ise, iki mümkine-i ammdan mürekkep olur.

İşte mantıkçılar arasında meşhur olar modal önermeler, yukarıda geçtiği üzere on beş olup bunun sekiz, basit, yedisi de mü-

---

100- Bu ikisi kendileriyle kayıtlanan basit modal önermelere konu olup, yüklem ve kemiyette muvafık, keyfiyette (nitelikte) ise, onlara muhalif olur. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl, a.g.e. sh. 71) Çeviren

rekkeptir. Bunların dışında bir takım daha modal önermeler vardır ki, şöhret bulmadıklarından ve bu risalenin de küçük olduğundan dolayı buraya almadık. Bunlardan (A ve B grubuna ilave olarak) bazıları şunlardır.

b.8) Hîniye-i Mutlaka: Kanunun zamanlarının bazısında Nispetin fiilen gerçekleşmesiyle hükmolursa Hıniye-i Mutlaka adını alır.[101]

b.9) Bu Hîniye-i Mutlaka ya özün devamsızlığı (la devam zâtî) katılırsa (yani mutlaka kanunla kayıtlanırsa) Hıniye-i La daime adını alır.[102]

Soru: Modal önermeler mutlak önermenin bir kısmıdır. Önermenin manâsı ise (konu ile yüklemin arasındaki) bağın gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi ile hükmün vermekten ibarettir; yani kısaca "falan şey, gerçekte şöyledir veya şöyle değildir, ya da böyle olur veya olmaz" diye hükmetmek olup bundan başka değildir.

Şu halde modal önermelerden biri olan mutlaka-i amme gerçekte bölen (mukassim) olan mutlak önermenin aynısı olması gerekir.

Cevap: Evet, mutlaka-i âmme anlam olarak bir mutlak önermedir, fakat lafız olarak bilfiil (aktüel) ile kayıtlanır ve anlamını açıkça kuvvetlendirmesi yönüyle modal önermelerden sayılır.

---

[101] Bu, basit modal önerme grubundan olup misali söyledi. Her "ay" dünya Güneş ile ay arasına girdiği zaman bilfiil tutulandır. Her "ay" dünya Güneş ile ay arasında girdiği zaman bilfiil aydınlatıcı değildir. (Çev.)

[102] Bu da, bileşik modal önerme grubundan olup misali şöyledir: Her zatülcempli zatülcembinin olduğu vakitlerin bazısında öksürür, ancak devamlı değil. Hiç bir zatulcempli bu hastalığın olduğu vakitlerin bazısında öksüren değildir; ancak bu devamlı değildir. (a.g.e., sh.72)Çeviren

Soru: Öyle ise mutlaka-i ammenin bölümü olan mümkünün önerme olmaması gerekir. Çünkü onda fiiliyat (aktüalite) olduğundan hüküm dahi bulunmaz.

Cevap: Evet, mümkünün önermesinde hüküm yoktur. Fakat modalitesi olan "imkan" bu hükmü içerir, çünkü konu ile yüklem arasındaki bağın zaruri olduğunu ifade eder; bu bakımdan önermelerden sayılır.

B- KİPLİ ÖNERMELERİN HÜKMÜ

İki mutlak (iki basit) önermenin arasında çelişkinin (tenakuzun) gerçekleşmesi için lazım gelen şartları ikinci kitabın ¼.kısmında açıklanmıştı. Şimdi ise, modal önerme ve kıyaslarla ilgili açıklamalar yapılacaktır.

Modal önermelerde yukarda geçen şartlardan başka, iki önermenin modalite bakımından (cihette) muhtelif olmaları şarttır. Çünkü her şeyin gerçek çelişkisi o şeyin hükümden kaldırılmasıdır. Yani:

"Falan şey böyledir" önermesinin çelişkisi, ".....böyle değildir" önermesidir.

İmkan-ı amme ise, hükme muhalif olan taraftan zaruret-i zâtiye yi kaldırma (selb) demektir. Bundan dolayı zarure-i mutlak'ın çelişkisi, mümkine-i ammedir.

Daime-i mutlak'm çelişkisi, mutlaka-i ammedir. Diğerleri buna kıyas edilir.

1- *Modal Önermelerin Döndürmeleri:*

a) Modal önermelerin döndürme (aks)lerine gelince; olumlularında zarure-i mutlaka, dâime-i mutlaka, meşruta-i âmme ve örfiye-i âmme, "Hîniye-i Mutlaka"ya düz döndürülürler, Mesela:

Her insan mevcut oldukça zorunlu olarak veya daima hayvandır.

Düz dördürmesi,:

"Hayvanın bazısı, hayvan olduğu zamanda insandır" önermesi olur ki, hîniye-i mutlakadır. Diğerleri buna kıyas edilerek çıkarılır.

Yine olumlularda, meşruta-i hassa ile örfiyey-i hassa, hîneye-i la daime ile mutlaka-i âmmeye düz döndürülürler. Aynı şekilde "vaktiyeler"le vücudiyelerde mutlaka-i ammeye düz döndürülürler.

Yukarda geçen on beş modal önerme (müveccehe)nin tümel olumsuzlarından bir kısmı düz döndürme olur, bir kısmı da döndürme yapılmaz.

Tikel olumsuzların düz döndürmesi olmayıp, ancak meşrutu-i hassa ile örfiye-i hassası, örfiye-i hassa'ya döndürülür.

Ters döndürme ise, düz döndürmenin zıddıdır. Yani düz döndürmede olumluların durumu ne ise, ters döndürmedeki olumsuzların durumu da aynı olup, düz döndürmede olumsuzların durumu da ters döndürmedeki olumluların durumu gibidir.

İKİNCİ KISIM

A- KIYASLARIN KİPLİĞİ (MUHTELİDÂT)

Kipli (Modal) önermelerin birbirleriyle birleşmesinden meydana gelen kıyaslara KİPLİ (Modal) KIYAS denir, aşağıdaki şekillerde oluşurlar.

Birinci ve üçüncü şekilde kipli kıyasın şartı, "küçük önermenin fiiliyyeti"dir. Yani onun mümkine-i âmme ve hassa olmayıp, ya mutlaka-i amme veya ondan daha özel (ehass) olan diğer on iki kipli önermelerden biri olmasıdır.

a) Eğer kıyasın büyük önermesi dört vasıflıdan yani iki meşruta (-i âmme ve hassa) ile iki örfiye (-i âmme ve hassa)dan başka bir modal önerme olursa, sonucunun kipliği, büyük önermenin kipliği gibidir. Mesela:

"Zorunlu olarak her insan, var oldukça hayvandır, Daima her hayvan, var oldukça solunum yapar dediğimizde" birinci şekilden küçük önermesi mutlak zorunlu (zaruriye-i mutlaka), büyük önermesi de mutlak devamlı (dâime-i mutlaka) olarak bir modal kıyas olur ki mutlak devamlı olarak:

"Daima her insan mevcut oldukça solunun yapar" diye sonuç verir.

b) Eğer kıyasın büyük önermesi, dört vasıflıdan biri olursa sonucu, modalite açısından küçük önerme gibidir. Ancak eğer küçük önerme "Vücûdiye-i lâ zarûriye" ise, sonucunda (zorunlu) kaydı (modalitesi) kaldırılarak "mutlaka-i amme" olur.

c) Eğer küçük önermede "zarûret" veya "devamsızlık" olup da, büyük önermede bu kayıtlar bulunmazsa, onlar da sonuçta kal-

dırılır.

Diğer üç şeklin de, modalite bakımından bir takım özel şartları vardır; fakat onların açıklamalarına da bu kısaltılmış kitapçık müsait değildir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TASDÎKÂT TÜRLERİ VE BEŞ SANAT

BİRİNCİ KISIM

A- TASDİK TÜRLERİ (AKLİ DELİLLER)

1- *Şüphe ve Tasdik:*

Haberiyenin (yani bir önermede konunun yükleme) nispetinin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesi açısından akıl, bu iki şekilden birini tercih edip öyle veya böyle diyemiyorsa, (olumlu veya olumsuz) bu iki yönde alakası olan bilgiye ŞÜPHE (şekk) denir.

Eğer akıl, (olumlu veya olumsuz) bir tarafı tercih ediyorsa o tercih edilen tarafa dayanan bilgiye TASDÎK ve İTİKÂT denir; türleri şunlardır.

a) YAKÎYN: Eğer itikat (inanç) kesin olur yani diğer bir tarafın olma ihtimalini tamamen ortadan kaldırır ve gerçeğe de uygun olursa, buna YAKYN adı verilir.

b) CEHL-İ MÜREKKEP: Gerçeğe uygun olmadığı halde, eğer inancında ısrarlı ise buna CEHL-İ MÜREKKEP[103] denir.

c) TAKLÎD: İtikat kesin olmakla beraber, sabit olmaz ve şüpheye de düşebilme durumu olursa buna da TAKLİT denir.

d) TAHAYYÜL: Bu üç şeklide kesinleşmiş Nispetin karşıtı olan bilgiye TAHAYYÜL denir.

e) ZAN: İtikat kesin olmayıp, akıl bir tarafı tercih et-

---

103 Katmerli cahillik de diyebiliriz. (Çev.)

mekle beraber, diğer tarafı da tercih edilir olarak kabul ediyorsa buna ZAN denir.

f) VEHM: Tasdik ve itikatta zannolunan şeyin karşıtı olan bilgiye VEHM (kuruntu) denir.[104]

Misaller:

Alemin sonradan var olduğunu, doğru bir delil ile kesin olarak tasdik ve ispat edenlerin bu itikadı kesin sabit ve gerçeğe uygun olursa, bu KESİN BİR BİLGİ (İLMİ-İ YAKÎYN) dir.

Filozofların fâsit (yanlış) delillerle, alemin başlangıcı olmadığına (kıdemine) inanmaları (itikat ise de) gerçeğe uygun olmadığı için bu bilgiye CEHL-İ MÜREKKEP denir.

Bir delile muhakeme yoluyla dayanmayıp da, sadece bilginlerden işitmesiyle "alemin sonradan var olduğunu" tasdik eden bir cahilin bu itikadı (inancı) TAKLİD dir.

Gerek yukarda (kesin) delillerden gerek taklit ile "alemin sonradan olduğuna" kesin inananlara göre (bir taraftan) alemin kıdemini(başlangıçsız/ezelî) olduğunu diğer taraftan da filozoflara göre alemin sonradan olduğunu düşünmek TAHAYYÜL (hayalcilik) dir.

Gece avare olarak dolaşan kimsenin, hırsız olduğuna hükmetmek ZAN dır.

Onun, hırsız olmayıp da, dolaşmasını başka bir sebebe bağlı olduğunu düşünmek ise VEHİM dir.

---

104 Tahayyül, Zan ve Vehim'den tasdik olmayıp bunlar sadece tasavvur olurlar önerme olanlar ise Yakiniyye, Taklidiyye ve Cehl-i mürekkepten olarak mechuleden başka değildir. (Bkz.Prof.Dr.Bingöl, sh.131) Çev.

Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre; şüphe, hayal kurma ve kuruntu (vehim) hepsi TASAVVURÂT türündendir. Kesin inanç (yakîn), cehl-i mürekkep, taklit ve zan da TASDÎKÂT grubundandır. Bundan dolayı önerme; ya Yakîniye veya Taklîdiye yahut Zanniye- yahut da Cehl-i Mürekkep olur.

Yakîniye ya Bedîhiye veya Nazariye diye ikiye ayrılır.

a) Bedîhiye: Aklın, düşünmekle (yani önermeleri tertip edip= hüküm çıkarmaya muhtaç olmadan, kesin hüküm verip tasdik ettiği şeydir. "Bir, ikinin yarısıdır, bütün parçalarından büyüktür" gibi (geniş açıklama gelecektir).

b) Nazariye: Aklın, bir delil vasıtasıyla hüküm verip tasdik ettiği önermedir ki öncül (mukaddem)leri "Yakı niye" den olan önermeler olmasıyla de "Yakı niye" olur.

Mesela: "Âlem sonradan olmadır" önermesi "Yakı niye"dir. Fakat, Bedihiye (apaçıklık) olmayıp "Nazariye"dir. "Çünkü alem değişkendir.

Her değişken sonradan olmadır" diye kıyas tertip edilir ve "Âlem sonradan olmadır" diye sonuç alınır. Bu sonuç, böylece bu delil vasıtasıyla yak inen tasdik olunur.

Taklidiye; taklit edenin (mukallidin) zannına göre "Bedihiye"dir. "Nazariye" değildir. Fakat (o inancı) dayandığı bir delil ile sabit olmadığından, bir kimse onu yanıltıp şüpheye düşürerek inancım bozabilir.

Zanniye, bazı delil ve işaretlere dayalı olan önermedir ki, akıl ona hüküm vermekle beraber zıddını da düşünebilir. Bu bakımdan zanna dayalı önermelerin hepsi "Nazarî"dir.

Cehlice-i mürekkep de bir önermedir ki, vehim gücüne uyarak

akıl on, "Bedihi (apaçık)" yahut delilinin öncüllerini kesin zannedip, kesin olarak hüküm verir ve tasdik eder. Bu bakımdan "Cehl-i Mürekkebin" bazısında "Nazarî"dir.

Yakîn (kesin)lık bildiren önermelerin hepsi, doğru yani gerçeğe uygundur, "Cehli mürekkep" olanların hepsi ise yanlıştır.

Bu konuyu gereği gibi açıklamak için burada hükme ait bazı meselelerin ayrıca ele alınması uygun görülmüştür.

Genel Bir Açıklama:

Filozoflara göre insanda dışta beş duyu (havass-ı hamse-i zâhire) vardır ki, işitme, görme, koklama, tatma ve dokumnadır. Biri de beyinde iç (derûnî veya batinî) duyu merkezi vardır ki bunlar da beş tane olup şunlardır:

Müşterek his (ortak duyu), Hayal, Vehim, Hâfıza ve İcâd (mutasarrife) gücü. Bunların hepsi bedeni kuvvetlerdir.

1) Müşterek his, beynin aynası gibidir. Dış duyu organlarıyla algılanan (idrak edilen) şeylerin durum ve şekilleri, o aynaya yansır. Böylece hissedilen şekiller ve özellikleri hayalde (hafızada) saklanmış olur.[105]

Bu şekilde Vehim gücünün idrak ettiği (algıladığı) tek tek sû-

---

105 Kuvve-i nefsâniye ikiye ayrılır: Müdrike ve Muharrike veya Faile. Kuvve-i Müdrike (idrak gücü) de yukarda gerçeği üzere, "Zâhire ve Bâtıne" diye ikiye ayrılır. Batıne'den olan ve Aristo'nun "Fantasya" dediği hiss-i müşterek hakkında İslam filozofları; "Bu kuvvet daima beynin aynası ve duyu organlarının her birinin ise bu kuvvetin, idraklerini (algılarını) meydana getiren birer casusu kabul ettiklerinden dolayı buna müşterek his demişlerdir. Biz bu gün muhayyile (hayal gücü) diyoruz. Yalnız bu tekrarlayıcı hayal gücüdür ki, hafızaya yakındır ve hafıza deniliyor. Duyumları meydana getiren, kaybolduğu halde yine onları zihinde yaşatan kuvvettir. (Bkz. Osman Pazarlı, Din Psikolojisi, sh. 217-218) Çeviren.

retler hafıza gücünde saklanmış olur.[106]

Mesela: İnsan bir yırtıcı hayvan görünce, onun şekli (ve özellikleri) ortak duyguya (hayal gücüne) akseder ve hayalde saklanır, sonra vehim gücüyle, ondan bir zarar geleceğini düşünerek, korkması gibi cüz'î manâlar hafızada kalır (ve ona göre davranış yapar)

Vehim gücü, içteki gizli güçlerin hükümdarı makamındadır; daima hareketleri, "kuvve-i mutasarrife" vasıtasıyla tek tek suretler birleştirme ve ayırma yoluyla işlem görür.

Mesela: Koyunun başını keser, kurdun alnına yapıştırır, böylece iki başlı sivri tırnaklı korkunç suretler tahayyül eder, işte insanın uyurken gördüğü karışık düşler hep bundan doğar.

Bu bakımdan "Kuvve-i mutasarrife"ye (yani icad etme gücüne)[107] tahayyül gücü de denir.

Netice olarak vehim kuvvete duyu verilerinden çıkan tek tek manâları idrak eder (algılar); bu yüzden duyguya tabi olur ve duyulur (hissedilir) şeylerden doğru hüküm verir.

Mesela; İnsan, güzel bir şahıs ile çirkin bir şahıs gördüğünde vehim gücü, onun güzelliğine bunun da çirkinliğine hükmeder; güzelden hoşlanır, çirkinden de nefret eder.

---

[106] - Vehim veya sahime, varlıklarda ve hissedilen şeylerde suretleri değil de manâları idrak eden kuvvetin adıdır. Akıl, nasıl akli kuvvetlere hakimse, vehim de cismani kuvvetlere hakimdir. (a.g.e., sh.218)Çev.

107- Mutasarrife, nefsi-i natıkada (insan ruhunda) toplanan çeşitli şekilleri toplayıp birleştirerek hakikatle ilgili olmayan şeyler icad etmede gücüdür. Mesela, devler, putlar, hortlaklar uydurmak, hayal etmek gibi. Bu gün bu güce, yaratıcı hayal gücü adı verilmektedir. Ancak bu güç, hissedilen şeylerde kullanılırsa, hayal gücüdür; fakat akıl ile külliyat ve ma'kulatta kullanılırsa, müfekkire (akıl kuvveti) adını alır. (Bkz. a.g.e. sh.219)

Böyle olmakla beraber "külliyatı" (yüksek kavramları) idrak edip anlayamaz. Hissedilmeyen şeyler hakkında, hissedilen şeylere kıyas ederek verdiği hükümler yanmış olur.

Mesela: "Her varlık bir yer ve yönde bulunur ve ona hissî işaretlerle işaret olunur" diye hükmeder. Fakat (bu güç) somut şeyleri inkar eder. Tümel (küllîyi) zihindeki suretlerde idrak eden ancak akıldır ki, icad gücünü (kuvve-i mutasarrife yi) kullanarak onlardan bir takım umumi manâlar çıkarır. Mesela:

Şahıslardan türleri, onlardan da cinsleri çıkarır ve bunları birbirine ekleyip (tarif ve) kıyaslar yaparak (külli münasebetlere yükselir) ilm-i Yakîn (müspet ilim) elde eder.

İşte fikir dediğimiz budur. Bu bakımdan "mutasarrife"ye, tefekkür gücü denir ve insan ancak aklı ve fikri (düşünce ve muhakemesi) ile diğer hayvanlardan üstün olur.

Tümellerde (külliyatta)[108] aklın hükmü doğrudur; fakat çoğu kez ona vehim bulaşır, bazen de şaşırır ve sapıklık çukuruna düşer. Şöyle ki:

Sapık gruplardan bazıları "Allah Teâlâ: vardır (mevcuttur), her varlığın bir yeri vardır" diyerek ona bir mekan ispat ederler. Bu ise vehmin, akla galip gelmesinden doğmuş bir batıl inançtır.

---

108 Tümeller (külliyat) meselesi, din bakımından olduğu gibi ilim bakımından da önemli olmuştur. Aristo'nun dediği gibi "İlim Cüz'ilerle değil, külliyatla meşgul olur." İlimler, varlıkların genel vasıfları (külli olan hal ve değişimleri) ile meşgul olurlar. Bunun gibi akıl da ancak tümelleri idrak edebilir, cüz'ileri idrak eden ise duyumlardır." denmiştir. Külli (tümel) olan kavramlar, yalnız zihinde midir, yoksa gerçek varlıklar mıdır? şeklinde uzun tartışmalar olmuştur. Ehl-i Sünnet; gerçek varlığı kabul eder, yalnız zihnî varlığı kabul etmez. Çünkü Allah, hariçte delil olmayan tasavvurlardan ibaret değildir. Eğer külliyatın varlığını zihinde düşünürsek, Allah'ı da böyle düşünmek gerekir ki, bugün mantıkta "külliyat" meselesi "Beş

İşte vehmin böyle hissolunmayan duyulmayan şeylerde hükmettiği yanlış önermelere vehim denir ki bu da cehl-i mürekkebe demektir.

İnsan, yalnız aklı ile kalsa, doğrudan şaşmaz. Fakat his ve vehim ileri geçip nefsi kendilerine bağlayıp hizmet ettirmişlerdir. Bundan dolayı vehimlerin verdiği hükümler, çok kere nefsin yanında bedihiyattan ayrılıp seçilemez. Eğer akıl ve din vehmin verdiği hükümleri yalanlayıp defetmese, vehimler devamlı bedihiyata (yani kabul edilmesi apaçık olan şeylere) benzeyip ona karışır ve sonra ayıklanamazdı.

Vehmin yalan ve yanlışlığa delalet eden hususlardan biri de, kendi kararının çelişiğini neticelendiren önermelerde akla uyar.

Şöyle ki: "Ölü cansızdır"

"Her cansız korkulmaz şeydir" önermelerini akılla beraber kabul ve tasdik eder eder.

"Öyleyse ölüden korkulmaz" neticesine gelince yan çizer ve "ölüden korkulur" diye karar verir.

İşte bunun içindir ki, insan ekseriya kendisinde iki çelişik karar bulur. Mesela:

Taş ve topraktan ibaret mezarlıktan geçerken korkacak bir şey olmadığma aklen inanırken, vehmi yüzünden çekinir ve ona uyarak kendisine korku ve ürperti gelir ki böylece aklın hükmü geride kalır.

Bunun içindir ki insan, öleceğine hem inanır, hem de inanmaz

Küllî (tümel)" adı altında devam etmektedir. (Baş tarafta geçti) Bkz. O. Pazarlı, a.g.e. sh. 219-221'den özet (Çev.)

gibi görünür. Şöyle ki:

İnsanlar bir taraftan doğarlar, bir taraftan da ölüp giderler ve içlerinde yüz yaşını geçen kimse çok azdır. Buna göre şimdi hiç kimse kalmayıp, yerlerine başkaları gelecek diye mutlaka inanır, vehmi de bunu kabul eder. Buraya kadar akılla beraber giderken, fakat o sırada kendisi de yok olma neticesine gelince, işte onu kabullenmeyip, geri döner ve hemen yaramaz çocuklar gibi zihindeki suretlerin bir kısımlarını kullanmaya ve özel hayallerle meşgul olmaya devam eder. .

İKİNCİ KISIM

A- BEDİHİYÂT VE KISIMLARI

Mantıkçılara göre bedihiyat yani bedîhî (apaçık) önermeler altı çeşittir[109] ve şunlardır.

Evveliyât, Fıtriyât, Müşahedât, Mücerrebât, Hadsiyât ve Mütavatirat.

1- Evveliyât (Apriori önermeler): Sağlam bir aklın, hüküm ve tasdikte hiç bir vasıtaya muhtaç olmaksızın, doğrudan konu ve yüklem olan iki tarafın arasındaki nispeti düşünerek kesin kabul ettiği önermelerdir. Mesela:

"Bir bütün parçalarından büyüktür. İki zıddın bir arada bulunması mümkün değildir. Daire, dörtgen değildir. Gece gündüz değildir. Bir üç değildir, üç bir olamaz" önermeleri gibi.

2- Fıtriyât: Bu önermelerde, akıl, onların iki tarafını (konu ile yüklemi) düşünürken zihinde hazır bulunan bir orta terim vasıtasıyla hemen hüküm (netice) olacak bağı, kesin olarak tasdik eder. Mesela:

"Dört çifttir" önermesinde dört ve çift terimlerini düşünen kimse 'dördün) eşit (ikiye) bölüneceğini beraberce düşünür ve

zihninde hemen "dört, ikiye eşit olarak (kesirsiz) bölünür. Öy-

---

109-Gelenbevî, akli delillerden biri olan "Yakînıye" önermelerini Bedihiyat ve Nazariyat olarak ikiye ayırmış, aynı zamanda "Bedihiyat"ın altı olduğunu söylemiş fakat diğerlerinden farklı olarak altı şekli, yakıniyat ile değil. Bediniyatla kayıtlamış ve "Yakînıye"nin nazariyat olan tarafını tasnifin dışında bırakmıştır. (Bkz. Prof. Dr. Bingöl, a.g.e., sh.132) Çeviren.

leyse ikiye bölünen her şey çifttir" diye bir gizli kıyas yapar ve akıl bu yolla "dört çifttir" kesin hüküm verir. Bundan dolayı fıtriyat'a kıyası kendileriyle olan önermeler de denir.

Bu yüzden fıtriyat önermeleri nazariye (teori ve kaide)lere benzerse de gerçekte nazariye değildir. Çünkü nazariye, yukarda geçtiği gibi düşünce ile kazanılan önermedir. Düşünce ise, zihnin sonuçtan ilkel (prensip)lere yani öncüllere hareketi sonra bunları düzenleyerek maksada dönmesi demektir. Fıtriyatta ise, böyle hareketler olmayıp, karşılık vermek için zihinde tabiî olarak tertip olunan gizli bir kıyas vasıtasıyla hükmolunur. Bu gizli kıyas, konu ve yüklemi düşünme sırasında birden sonuç elde etmekle, düşüncelerin tamamlayıcısından sayılır. Bundan dolayı "fıtriye" önermeleri ilk Bedihiyat kuvvetindedir; belki de ikisini birbirinden ayırmak zordur. Özellikle "dört çifttir" önermesi neredeyse, ilk bedihiyedir. Çünkü çift, iki eşit parçaya bölünür demektir. Bundan dolayı aklın, (dört, çifttir) diye hüküm vermesi sadece konu ve yüklemin düşünülmesi (tasavvuru) iledir denilebilir.

3- Müşahedât: Duyular vasıtasıyla kesin olarak tasdik edilen hükümlerdir. Bu hükümler, eğer görünen beş duyu vasıtasıyla olursa "Hissiyat (duyumlar)" denir.

(Kar soğuktur", demir yumuşak değildir, Güneş ışık vericidir, "ateş yakıcıdır", "bal tatlıdır" önermeleri gibi.

Eğer iç duyular vasıtasıyla olursa "Vicdaniyet" gibi denir. Kendimizde korku ve öfke olduğunu karnımızın acıktığını anladığımız gibi.

4- Hadsiyât (sezgi): zihinde sezgi ile derhal meydana gelen gizli kıyas vasıtasıyla, aklın kesin olarak kabul ettiği önerme-

lerdir. Misal:

"Ay, ışığı Güneşten alır" diye hads ile kesin hüküm verilir. Şöyle ki:

Ayın Güneşe göre konumu değiştikçe, ışığının da çeşitli şekil aldığı görülünce "eğer ayın ışığı Güneşten yansımasa ve ışığını ondan almasa idi, (Güneşe) yaklaşma ve uzaklaşma durumları değiştikçe, ışıklanması da böyle çeşitli olmaz (sabit kalır) dı" diye derhal kalbe doğan gizli kıyas vasıtasıyla akıl "ay ışığım Güneşten alır" diye hükmeder.

Hads, zihnin sürat-i intikali (ânî kavraması) demektir ki, düşünceye karşılık bir niteliktir. Çünkü düşünce 'fikir) yukarda geçtiği üzere, zihnin istenen sonuçtan ilkelere; ilkelerden, bu ilkelere bağlı sonuçlara hareketidir.

Böylece düşüncede iki hareket bulunmaktadır. Hareket, yavaş yavaş olan bir durumdur. Hads ise, zihnin derhal ilkelerden sonuçlara intikali yani (maksada ait) delilin derhal doğmasıdır. Bu da (söylendiği üzere) yavaş yavaş (tedrici) olmayıp ani bir tarzda olmasıdır. Bu hal, bazı kimselerde fıtraten (yaratılışın gereği vardır ki, her konuda bir anda hemen zihinlerinde doğuş olur. Bazı kimselerde de deliller tertiplemede bol alıştırma yaparak kendisinde ânî kavrama hasıl olur (bu ise kesbîdir).

Gerek fıtrı (yaratılış) gerek kesbi (çalışarak) kendilerinde süratli kavrama olanlara göre "Bedihi" önermeler, diğer insanlara göre nazari (teorik) olur. Onlara göre sezgi (hads) ile meydana gelen gizi kıyas, bu berikilere göre açık kıyas olup olunla sonucu çıkarırlar.

5- Mücerrebât: Gözlem ve deneyin tekrarı ile, aklın kesin olarak hüküm verdiği ve tasdik ettiği önermelerdir. Yani akıl,

hükmün tecrübe üzerine tertip edildiğini tekrar tekrar görecektir. Çünkü akıl, "Eğer bu önerme tesadüf kabilinden olsa, hükmün tecrübe üzerine tertibi (ayni neticeyi vermesi) devam etmezdi; fakat devam etti" diye zihinde meydana gelen gizli bir kıyas vasıtasıyla hükmünü kesinleştirir. Mesela:

"Mağnezya ishal yapar" önermesi gibi ki, bir kere içildikten sonra ishal meydana gelmekle "mağnezya, ishal yapıcıdır" diye bir kaide edinilemez. Fakat tecrübe olarak her ne zaman Mağnezya içilir de ishal ettiği görülürse o zaman "Mağnezya ishal eder" diye kesin hüküm verilir.

6- Mütevâtirât: Yalan söylemek üzere birlemeleri aklen mümkün olmayan çok kalabalık bir toplumun haber verdiği önerme dir ki, kesin olarak hükmü tasdik olunur. Şöyle ki:

Çok kalabalık bir toplumun görmek suretiyle verdikleri haberler geldikçe, onların yalan üzerinde birleşmeleri aklen mümkün olmayacak derecede oldukları da duyulunca akıl "bu kaziye/bu olay doğru olmasa, bu kadar adam onu haber vermede birleşmezlerdi; halbuki ittifak ettiler (öyleyse mutlaka doğrudur) diye zihinde meydana gelen gizli bir kıyasla kesin olarak hüküm verir. Mesela:

Mekke'yi görmeyen adamın "Mekke vardır" diye kesin hüküm vermesi ve Hz. Muhammed (Sallallahu aleyhi ve sellem) orada peygamberlik yaptı ve mucizeler gösterdi diye tereddütsüz tasdik etmesi böyledir.

Tevatür haberin, duyulara dayanması şarttır. Bir duyuya dayanmayan akli şeyler de tevatür olmaz.

Netice olarak Bedihiyat'ta hakim olan ya yalnız akıldır, ya duygudur, ya da duyu ile beraber akıldır.

Hâkim yalnız akıl olduğunda, eğer yalnız iki tarafı (konu ve yüklemi) tasavvur ederek hükmederse, "EVELİYÂT"tır. Eğer akıl, zihinde hazır olan orta terim vasıtasıyla hükmederse "FITRIYÂT"tır.

Hâkim yalnız duygu olmuşsa, "MÜŞAHEDÂT"tır. Duyu ile akıl beraber olduğunda, eğer akıl gözlem ve deneylerin sonucunda meydana gelen gizli bir kıyas vasıtasıyla hükmederse "MÜCERREBÂT"tır.

Eğer akıl, tekrarlama, gözlem ve deneye muhtaç olmaksızın sezgi ile derhal zihinde meydana gelen gizil kıyas vasıtasıyla hüküm verirse SEZGİ (Hadsiyât) dir. Eğer akıl işitme duyusuna ulaşan bu haberleri getirenlerin sayıları, yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan sayıya varma halinde zihinde meydana gelen gizli bir kıyas vasıtasıyla hüküm verirse "MÜTEVÂTİR"dir.

Açıkca görülür ki, mantık kitaplarında "şu ateş sıcaktır" ve "Her ateş sıcaktır" önermeleri "Müşahedât"a misal olarak verilmiştir. Halbuki bir kimse ateşe dokunarak sıcak olduğunu görecektir. "Şu ateş sıcaktır" dediğinde "müşahadet"tan şahsi bir önerme olur. Ama her ateşin sıcaklığını deneyip görmediğinden "Her ateş sıcaktır" denildiğinde hükmün bazı fertlerde görülmesi vasıtasıyla bütün fertleri (bütün ateşler) hüküm verilmiş olur. Bu ise EKSİK TÜME VARIM (istikrâ-i nâkıs) türünden olduğundan yakın ifade etmeyip "timsahtan başka hayvanların alt çenesi oynar" önermesi gibi "ZANNİYÂT"tan olmaz mı diye önemli bir soru sorulmuştur.?

Bu sorunun cevabından bazı araştırmacılar İlâhî hikmet gereği, bir türün fertlerinde bir hüküm görülünce onun bütün fertlerin-

de de bu hükmün varlığına bolca kesin bilgi vardır.

Fakat cinsin türlerinin bazısmda görülen bir hükmün o cinsin her ferdinde de o hükmün bulunmasına da kesin bilgi olmaz. Çünkü o cinsin bazı fertlerine o hükme aykırı olan bir ayırımın (faslın) katılıp karışması caiz ve muhtemeldir. İşte bunun için "timsahtan başka her tür hayvan (cinsi) alt çenesini oynatır" diye kesin bir bilgi hasıl olmaz denilmiştir.

Bu cevabın özeti şöyledir.

"İnsan bir türün bazı fertlerinde bir hükmü gözleyip görmekle, o hükmün, bütün türün her ferdinde de vardır" diye kendisinde kesin bilgi meydana gelir; fakat bu cinsin bazı fertlerinde bir hükmü görmekle her ferdinde de o hükmün varlığına dair kesin bilgi olmuş olmaz. Çünkü gözlemini yaptığı ferdin türüne aykırı olan diğer bir türünün ayrımı, o hükmün aksine olması mümkündür demektir.

"Ancak insan, bir türün bazı fertlerinde bir hükmü görüp tetkik ettiğinde o türün diğer fertlerine, o hükmün aksini gerektiren bazı fertlerin katılmasın mümkündür" diye bu cevaba itiraz olunmuştur.

Müellif fakir eder ki: "Bir türün bazı fertlerinde bir niteliğin görülmesi üzerine, o türün her ferdinde de bu nitelik vardır diye derhal zihne kesin bir bilgi doğarsa, bu tümel önerme, "SEZGİ" (HADSİYÂT) dendir. Eğer tecrübe ile böyle kesin bir bilgi meydana gelirse GÖZLEME DAYALI (MUCERREBÂT) olur.

Fakat HADS (sezgiyle süratli anlayış) ve tecrübe yalnız, sahiplerine kesin bilgi temin edip, başkalarına delil olmaz; ancak, bir türün bazı fertlerinde bir özelliğin tetkikle görülüp, diğer fertlerinde de o özelliğin varlığına sezgi veya tecrübe-i ile kesin

hükmedilmesi, herkesin şahsında çok defa meydana geldiğine göre artık reddi mümkün değildir, fakat bu durumda "Her ateş sıcaktır" önermesi ya sezgi veya "Tecrübe yoluyla olup, gözleme ait misal olamaz. Kaldı ki, "Müşahedat"ta hakim olan, duygulardan biridir. Duyu organlarının idraki (algılaması) ise, cüzlere (ferdi cevherlere) ait olup küllileri idrak eden ise ancak akıldır. Buna göre hep şahsi önermelerden ibaret olarak tümelleri, ya hep "Sezgi"den veya "Deney"lerden olması lazımdır.

İşte mantık kitaplarında "Bedihiyat"ın tarif ve taksimine dair yazılan geniş bilgilerin özeti budur. Ben fakirin görüş ve inancına göre Bedihiyat ilk önce iki kısma ayrılır.

Birincisi aklî kullanmaktan ibaret olan Bedihiyat (aklî apaçıklık) tır ki, akıl onların hüküm ve tasdikinde dışarıya danışmaz, duyguların yardımına yani gözlem ve tecrübe yapması gibi duyguya ait (hissi) bir vasıtaya da muhtaç olmaz; belki konu ve yüklemlerini düşününce akıl, aralarındaki hükme ait nispeti (alakayı) kesin olarak tasdik ediverir. İşte bunlara "Aklî Bedîhiyat" denilmesi uygun olur. Bu ise önceki bilginler (mutekaddimîn)in "Evveliyat ve Fıtriyât" dedikleri "Bedihiyat"tır. İkincisi duyu organları vasıtasıyla hükmolunan "Bedîhiyat"tır ki, bunlara "Haricî Bedîhiyat"(Harici apaçıklık)" diyebiliriz. Bunları da şöyle iki sınıfa taksim ederiz.

Birincisi yukarda geçtiği üzere "şahsiye" adını alan önermelerden ibaret olan gözlemler, ikincisi de "sezgi" veya "tecrübe" ya da "Tevatür" vasıtasıyla duyulur şeylerden soyutlanıp elde edilen "Bedihiyat"tır.

Şimdi bu taksime göre Bedihiyat'a dair hatıra geleni inceleme ve açıklamaya başlayalım:

Aklî Bedihiyatın olumlularında yüklemin kavramı konunun kavramıyla birleşmiş gibi olarak, aklen ondan ayrılması imkansız olduğu gibi, olumsuzlarında da bu kavramların birlik ve beraberlikleri aklen imkansızdır. Mesela:

Bir kimse "Bütün" kavramını bir takım parçaların (cüzlerin) toplanmasından meydana gelen şey olduğunu düşündükten sonra, bütünün bu parçaların her birinden büyük olmasını düşündüğünde, bu kavramların ikisinin bir şeyden ibaret olduğunu vasıtasız ve tereddütsüz olarak kabul eder ve bütün, parçalarından büyüktür" diye kesin hüküm verir.

Bunun gibi "daireyi yuvarlak; kareyi, dört köşeli" diye düşündüğünde karenin, daire ile bir arada toplanmaları mümkün olamayacağını da bizzat aklın kesinleştirip hemen "Daire, kare değildir" diye kesin hükmünü verir.

Haricî Bedihiyata gelince; onun hükümleri, ancak gözlem yapıp görmeye bağlıdır. Bazan da bir defa görmekle kestirilmeyip, tekrar tekrar müşahedeye ihtiyaç duyar. Mesela:

Akıl yalnız olarak, "kar ile soğuk" "demir ile yumuşaklık" kavramlarını düşündüğünde "kar soğuktur", "demir yumuşak değildir" diye hüküm vermez; belki "karın sıcak ve demirin sert olmasını da düşünebilir. Fakat dokunma duyusu ile "kar soğuktur" ve "demir yumuşak değildir" diye kesin hükmünü verir.

Bunun gibi "Mağnezya ile ishal etme" kavramını düşünmekle "Mağnezya ishal eder" diye (akıl bir an) hüküm vermez; belki magnezyanın ishal etmediğini de düşünebilir. Fakat ne zaman içilse, ishal ettiğini bir kaç defa gözetip görünce "Mağnezya ishal eder" diye kesin hüküm verir.

Buna göre "Haricî Bedîhiyatta" yüklemin anlamı (fikri) hariçten gelip de konuya bağlanmış gibi olarak aklen ondan ayrılabiliyor.

"Aklî Bedîhiyat" ise, yukarıdaki yüklemin anlamı konunun anlamıyla birlikte olarak aklen ondan ayrılamaz.

Bazı matematik kitaplarının önermelerinde aksiyon (ulum-u mütearife)[110] diye geçen "Bütün, parçalarından büyüktür", "Bütün, parçalarının toplamına eşittir", "Bir miktara (sayıya) eşit olan sayılar, birbirine de eşittir[111]; "Bir miktar, diğer miktardan hem büyük hem de küçük olamaz." gibi yaygın olan ve ileri sürülen önermelerin hepsi, AKLÎ BEDÎHİYÂTTAN dır; geometri delillerinin hepsi bunlara dayanmaktadır.

Bu aksiyonlar, hakiki önermeler olmakla, hükümleri varsayım (farz etme) üzerine olup, dışa ait varlıklar üzerine değildir. Mesela:

"Bütün, parçalarından büyüktür" önermesine göre, eğer hariçte "Bütün" var ise, parçalarından büyük olması zorunludur. Yani "Bütün" adında bir şey, alemde mevcut olsun olmasın; hele de mevcut olduğu takdirde mutlaka parçalarından büyük demektir.

Yine böylece "Daire, kare değildir" önermesinde "Daire" namında bir şey mevcut olsun olmasın, mevcut olduğu takdirde "kare" değildir; yani aklen bir daire kare olamaz demektir.

Dikkat edilirse, insan bu türlü Akli Bedihiyatı, ufak işlerinde bile kullanmaktadır. Mesela;

---

110 Açık kesin bilgiler anlamındadır.

111 A=B, B=C ise A=C dir gibi (Çev.)

Üç yüz kuruş[112] borcu olan kimse, üç taksitle yüzer kuruş ödeyince, tamamen borcundan kurtulduğunu kesin olarak bilir. Çünkü biliyor ki, üç defa yüz, üç yüzün kısımlarının toplamıdır. Eğer "Bütün", parçalarının toplamına eşitse, yukarda geçtiği üzere, bu da geometri de kullanılan "Aksiyon" dandır.

Yine böylece bir yorgancı, bir odanın enini ölçünce, meselâ, bir arşın[113] gelse, sonra çarşıya gidip beş arşın eninde bir kumaş bulsa; "bu kumaşın eni, odanın enine uygundur" diye akıl yoluyla kesin bilir ve kumaşı getirip de onanın enine uygulamaya ihtiyaç duymaz. Çünkü biliyor ki, "Bir miktara eşit olan miktarlar, birbirine de eşittir." Yine bir kimse, (4) ile (8) ve (6) ile (6)nın 12 olduğunu kesin olarak bildiğinde, dört ile sekizin toplamının altı ile altının toplamına eşit olduğunu da bu aksiyona dayalı olarak kesinkes bilir.

Netice olarak, "Aklî Bedîhiyat"ın, aklen doğruluğu ve sağlamlığı zorunludur.

Aklî Bedîhiyata karşı olan hükümleri akıl hiç bir zaman kabul etmez. Aklî Bedîhiyata çelişik olanlar, ne hariçte ne de zihinde düşünülemez.

Bir ressam; dört elli altı ayaklı, üç gözlü bir insan resmi yapabiliyor, ama bir kareyi daire olarak çizemez. Yoksa "iki çelişiğin toplamı lazım gelir; oysa iki çelişik (zıd) olanın bir arada bulunması imkansızdır.

Bir şey ya vakidir ya değildir" yoksa "hem vaki hem de gayri vaki olamaz." "Bir şey vakidir ya gayri vakidir. "ya var olduğu

---

112 1950 önceleri 40 para, bir kuruş; 100 kuruş bir lira idi (Çev.)

113 Beş arşın yaklaşık 3,6 m.

taktirde vardır; ya da yok olduğunu takdirde yoktur." (yani bir şey var ise vardır yok ise yoktur) demektir. Bir önermenin hem doğru, hem vaki hem de gayri vaki olamaz" yani hem var hem de yok olamaz demektir.

İşte bu önerme bir esastır ki, yalnız "Bir şey ya vakidir, ya gayri vakidir" bedihi önermesinin değil, belki, bütün aksiyonların kaynağı, doğruluk ve yanlışlıklarının ölçüsüdür. Şöyle ki:

Bu esas önermeden şu dört bedihi önerme daha çıkar: 1-Var olan var olandır. 2- Var olmayan, var olmayandır.3-Var olan var olmayan değildir, 4- Var olmayan; var olan değildir.

Bunlardan:

1- Vardan var olandır yani (bir şey) var ise vardır.

2- Var olmayan, var olmayandır; yani (bir şey) yok ise yoktur önermeleri olumluların ölçüsüdür.

3- Vaki, gayr-i vaki değildir, yani (bir şey) var ise yok değildir.

4- Gayr-i vaki, vaki değildir, yani (bir şey) yok ise, var değildir) önermeleri de olumsuzların ölçüsüdür.

Aklî Bedîhiyatın hepsi bu genel bedihi önermelerden birine dayanır. Mesela:

"Bütün, parçalarından büyüktün" aksiyonu "Vaki, vakidir" şeklindeki bedihi (apaçık) önermenin bir uzantısıdır. Çünkü eğer bir "bütün", parçasından büyük olmasa, "bütün" dediğimizin "bütün" olmaması yani "vaki olanın vaki olmaması" lazım gelir. Halbuki "Vaki, vakidir."

"Her bütün, parçalarının toplamına eşittir." aksiyonu da bu şekilde "vaki, vakidir" Bedîhî önermesine dayanır.

"Gece gündüz değildir", "üç, bir olamaz" Bedîhî önermeleri "Bir şey, kendinden başkası değildir" Bedihi önermesine, bu da "vaki, gayr-i vaki değildir" şeklindeki genel Bedîhî önermeye gelip dayanır. Şöyle ki: Eğer gece, gündüz; üç'de, bir demek olsa, o zaman bir şey, kendisinin gayrisi (başkası) olması lazım gelir. Bir şey de kendisin başkası olsa, o zaman "vaki, gayr-i vaki (yani var olanın varken olmaması) lazım gelir. Halbuki "vâki, gayr-i vâki değildir."

Bir miktar, diğer miktarlara ya eşittir ya da eşit değildir." aksiyomu, "Bir şey vakidir veya gayr-i vakidir". şeklindeki genel bedihi önermeye dayanır.

Bir miktar; diğer miktarlardan, hem büyük hem küçük olamaz aksiyomu "hem büyük, hem de büyük değil olamaz, demek olmakla "Bir şey, hem vaki, hem de gayr-i vaki olamaz" şeklindeki esas bedîhiye irca edilir.

Aksiyomun hepsi Aklî Bedîhîlerden olduğu halde, birbirine nispetle "kapalı" "açık" ve "daha açık" olduklarından bu şekilde açıklananın biri, diğerine irca edilerek daha kuvvetlendirilir ve izah edilir; böylece açıklıklarının sebebi de gözükür.

Delil şeklinde söylenen cümlelere "tembîhât" denir ki, gerçek durumu ihtar, izah ve teyit ederler; yoksa bunlar gerçek delil değildirler. İzah ve teyit olunan aksiyomların nazariye olması lazım gelir. Halbuki aksiyomların hepsi, yukarıda geçtiği gibi "Bedîhiyat"tandır. İşte bu şekilde aksiyomların hepsi bahsedilen genel Bedihiyata irca edilir. "Bir şey hem vaki, hem de gayr-i vaki olamaz" şeklindeki esas "Bedihiyc"ye dayanır ve bununla sabit olur. Esas Bedihiye ise, bütün Aklî Bedihilerin ölçüsü ve umumi kaidesidir.

Bu açıklamadan açıkça gözükür ki, akli Bedihiler bir şeyin mümkün olan bütün suretini toplamakla zihne ilişen şek ve şüpheyi tamamen kaldırıp giderek aklı, "Yakîn" nuruyla aydınlatır.

Haricî Bedîhiyata gelince yukarda geçtiği üzere şahsî önermelerden ibaret olan gözlemlerin (Müşâhedâtm) hepsi, Açık Bedihiyattan sayılırken, bunlarda yanlışlık ve hata meydana gelir.

Mesela, bir adam aynaya baksa, onda kendisi gibi bir adam görür. Yine insan, bir kısmı suyun içinde olan çubuğu kırık gibi görür. Yeşil gözlükle de bakınca görülen şeyleri yeşil zanneder.

Ayna içinde görülen örneğin, hariçte vücudu olmadığı kesindir. Çubuk sudan çıkarılınca doğru olduğu anlaşılır. Yeşil gözlük çıkarılıp da bakılınca o yeşil renkler derhal yok olur. İşte bunlara göz yanılması denir.

İnsan uyurken gördüğü karışık rüyalar da bu türdendir ki, hepsi hayal gücünün kuruntularından ibaret olup uyanınca birisinin aslı olmadığı anlaşılır.

Duyu ve vehim gücünün bu şekilde idrak ettiği misal ve hayaller, duyulur alemden alınan zihindeki suretleridir ki, çok defa gerçeğe uymaz. Bundan dolayı gözlemler de birinci görmeye aldanmayıp vakıaya/gerçeğe icabet edebilmek için, durumun hakikatini araştırıp gerçekleştirmesi lazımdır.

Halbuki gözlemlerde böyle bir duyu yanılması muhtemel olunca; ya "tecrübe" ya "sezgi" ya da "tevâtür" vasıtasıyla duyular aleminde soyutlanan "tümel önermeleri, şüphe ve ihtimalden kurtarıp hakiki bedihiye derecesine vardırmanın ne kadar zor olduğu en küçük bir araştırma ile bilinmiş olur. Bu sebepten

"Haricî" Önerme"lerde yanılma ve hata etmeyerek ilm-i Yakîn (kesin ilim) elde etmek insana mümkün olsa bile yine de bu ancak bir dereceye kadar olabilir.

Fikirlerin sağlamlık ve doğruluğunun esas ölçüsü olan akıl, kendi idrak alanı içinde bulunan makul şeylerde doğru hüküm verir. Fakat dairesi dışındaki haricî önermelerde ise-ne yapsınbunları duyular vasıtasıyla dışa tatbik etmeye ihtiyaç duyar. Duyular ise hatasız değildir. Vehim gücü de idrak edemediği tümelleri idrak ettiği fertlerde kıyas ederek hüküm vermek ister, bu yolda çok kere zıt şeyler ve ön yargılar aklın önüne geçer.

Aritmetik ve geometri meselelerinin hepsi, "Aklî Bedîhi-yat"a dayanır. Bu bakımdan gayet açık ve her türlü tereddüt ve şüpheden uzak olunur.

Tabiat ilimlerinin delilleri ise, "Haricî Bedîhiyat" ile karışıktır. Çoğu "Eksik Tüme Varım"dır. Bu bakımdan tabiat ilimlerinin meselelerini, her türlü zihni ihtimallerden kurtaracak şekilde ispat etmek pek zordur.

Geçen incelemeden açıkça anlaşıldı ki, Aklî Bedîhiyat, hiç bir istisnayı kabul etmeyip,her yer ve zamanda zorunlu olarak sağlam ve doğrudurlar. Bundan dolayı Aklî Bedîhiyatla çakışan mütevatir nasslar tevil olunurlar.

Mesela: "İnnallahe ala külli şey'in kadîr" ayet-i kerimesinde "Allah her şeye kadir (gücü yeter)" demektir. Fakat buradaki "şey"den ortağını yaratma akli istisna ile istisna edilmiştir diye tevil olunmuştur. Çünkü zorunlu yaratıcı olan Hak Teala'nın kudreti, kendi benzeri ve ortağını yaratmasına zor ve oluşturmasına şamil olsa, "imkansızın mümkün olması ve zorunlunun zorunlu olmaması lazım gelir ki bu da "Bir şey hem var olan

hem de var olmayan olamaz", şeklindeki temel bedîhî kaideye aykırıdır.

Bunun için aklen imkansız yani "Aklî Bedîhiyat"a aykırı olan şeye ilâhî kudret yönelmez. Bundan dolayı "Aklî Bedîhiyat"a aykırı bir hadise, nakil ve rivayet edilse de açıkça reddedilir.

Meselâ: "Mucize ve keramet gibi olağanüstü bir sebeple iki zıddın bir araya gelmesi vuku buldu denilse, kabul ve tasdik olunamaz. Fakat "Harici (dışsal) Bedîhiyat"ta yüklemin konusuna subûtu (tahakkuku) aklen zarûrî değildir; bu yüzden "Haricî Bedîhiyât" istisna kabul edilir ve bunların tümelliği tartışılır.

Mesela: Magnezyanın ishal ettiği kesinleşmiş iken, bazı küçük engellerin araya girmesiyle hükmün değişmesi aklen mümkündür. Bir tıp doktoru bile "Her Mağnezya zorunlu olarak ve mutlaka ishal yapar, bu değişmez ve istisna da kabul etmez" diye iddia etse, ona "Biz bunu kabul etmeyiz" der ve davasını ileri süreceği deliller, harici önermelerle karışık olacağından, onlara da bu şekilde itiraz ederiz. Artık bundan böyle bu türlü itirazları ve zihne gelen her türlü ihtimalleri yok edip gidermek için, davasını bir küllî önerme olarak ispat etmesi zordur.

Diğer bir misal: Babasız çocuk olması normalde imkansızdır; yani tabiîliğe aykırıdır. Fakat aklen imkansız değildir ve tabiî hallerde de ayrı ve müstesna şeyler görüldüğü olmuştur. İşte bu türden olarak olağanüstü bir sebeple babasız bir çocuk olması "Aklî Bedîhiyat"a aykırı değildir. Tabiatçılardan biri çıkıp da "babasız çocuk olmaz" dese bile bu iddiasını "Bedîhiyat-ı Evveliye"ye dayanan bağlayıcı delillerle ispat edemez.

Bu sebeple "Hâricî Bedîhiyat"a aykırı görülen mütevatir nasların teviline ihtiyaç duyulmayıp zâhirî (söylenişindeki) ma-

nâsı üzerine bırakılır. İlahiyatçılar ise, aklî imkan dairesinde mûcize gibi olağanüstü şeyleri kabul ederler.

(Biz bu açıklamalar için konudan dışarı çıkıp, kelam ilmine dalıp sözü uzattık, tekrar konuya dönelim.)

ÜÇÜNCÜ KISIM

A- ÖNERMELERİN DELİLLERİN ÖNCÜLLERİ OLUŞUNA GÖRE TAKSİMİ

Önermeler, bir kıyasın (delilin) öncülleri olması bakımından yedi çeşittir.

Yakîniyât: (Bedîhî ve Nazarî olarak) önceki ikinci kısımda anlatıldı.

Meşhûrât: Ya bütün insanlar arasında meşhur olup herkes tarafından tasdik ve itiraf edilen önermelerdir; "adâlet güzeldir, zulüm çirkindir" gibi veya yalnız bir grup insanlarca meşhur olan önermelerdir. "Hayvan kesmek çirkindir" gibi ki, bu da yalnız Hindularca meşhurdur.

Bu önermelerin bilinme ve meşhur olma sebebi ya umumi menfati ihtiva etmeleridir; az önce ki misalde geçen "adalet güzeldir, zulüm çirkindir" önermeleri gibi; veya insanların tabiatlarındaki inceliktir. "Fakirlere yardım edip bakmak güzeldir"denildiği gibi. Yahut insanların hamiyeti (şeref duygusu) gereğidir; özel hayatlarını açığa çıkarmak çirkindir" önermeleri gibi; yahut da; din, edep, örf ve adet gereği verilen hükümlerdir.

Şöhret bazen bir mertebeye varır ki "Evveliyat"la karışır ve ona benzerler; fakat araları şu şekilde ayırt edilir: İnsan kendini aklma aykırı bütün işlerden boşalmış farz etse, yalnız aklıyla "Evveliyat"ı kesin olarak kabul ve tasdik eder. Fakat "Meşhurat" bu şekilde tasdik etmez. Çünkü "Meşhurat"ı, bazen doğru, bazen de yanlış olur; fakat "Evveliyat" mutlaka doğru-

dur.

Her kavmin, örf ve adetleri, fenci ve sanatkarlarının sanatları gereği, kendilerine göre meşhur olan şeyleri vardır.

Müsellemât: Bir tartışma sırasında (konuşanın iddiasını ispat için) dayandığı ve karşı tarafta da doğruluğu kabul edilen önermelerdir. Mesela:

Bir müslümanla tartışan Hıristiyan, Hazreti Peygamber (SAV)'in miracına itiraz etse, Müslüman da ona karşı Hz. İsa'nın göğe yükselişi önermesine dayanarak onu susturur.

Bir Hanefî ile Şâfî tartışırken (delil olarak) her biri fıkıh usulü ilmine dayanıyor. Çünkü problemlerin çözümünde fıkıh usulü, bütün fakihler tarafından kabul edilmektedir.

Diğer ilim ve fenlerde de böyle kabul edilen bir takım önermeler vardır ki meseleleri ispat için onlara dayanılır.

Makbûlat: (Herhangi bir konuda) büyük alimlerin ve evliyanın sözlerinden alınan nasihat ve delillerdir.

Zanniyât: (Zanna dayanılarak) zan ifade eden önermelerdir. Gece karanlıkta dolaşan kimseye (zan ile) "bu hırsızdır" demek gibi.

Muhayyilât: Doğru olmadıkları kesin iken sırf dinleyene neşe vermek veya nefret uyandırmak için düşünülüp söylenilen önermelerdir. Mesela: "İçki akıcı bir yakuttur, bal iğrenç bir kusmuktur" denildiği gibi.

Vehmiyât (veya mevhumat) : Hissedilenlere kıyasla hissedilmeyen şeyler hakkında vehim (kuruntu) ile kesin hüküm verilen önermelerdir. Mesela:

Bazı kimselerin görüp durduğu cisimlere kıyasla "Her varlığın bir mekanı ve ciheti vardır" diye verdiği hüküm böyledir. Vehmiye önermesinin - yukarıda geçtiği üzere - hepsi Cehl-i Mürekkebedir.

DÖRDÜNCÜ KISIM

A- BEŞ SANAT[114]

Maddesi itibariyle deliller beş kısımdır ki bunlara BEŞ SANAT denir ve şunlardır:

a) Burhân: Öncülleri yakiniyattan yapılan bir kıyastır. İsterse öncülleri bedihi olsun, isterse nazarî olup da bedîhiye dayansın aynıdır (kesin bilgi verir).

Mesela: "Alem değişkendir,

Her değişken sonradan olmadır.

Öyleyse alem sonradan olmadır" denildiği gibi.

Hesap ve geometri ilminin delilleri de hep apaçık burhandır. Burhandan maksat, bilgilerin en mükemmeli olan YAKîN'ı elde etmektir.

Not: (Burhan için) deliller, ya LİMNÎ VEYA İNNÎ OLUR. Müessir'den (yaratan veya yapandan), eseri delille anlama (istidlal) olursa LİMNÎ; eserden müessiri, delille anlama olursa, ona da İNNÎ denir. Mesela:

Geceleyin uzak bir mahallede ateş görülüp de onunla orada duman bulunduğuna istidlal olunursa, bu LİMNÎDİR. Gündüz duman görülüp de onunla orada ateş bulunduğuna istidlal olunursa, bu da İNNÎ'dir.

---

[114] Gelenbevî, diğer İslam mantıkçıları gibi önceki konuda geçen yedi çeşit önermelerden mürekkep aklî delillerin, kıyasların uygulama yeri olarak BEŞ SANAT'ı göstermektedir. Bu beş sanat, aynı zamanda bir bilgi vasıtasıdır. (Bkz. prof. Dr. Bingöl, a.g.e. sh. 135) Çev.

Şunu da bilmeli ki, delil eğer başkasının sözünü nakil ve hikayeye dayanıyorsa, buna NAKLİ delil, değilse AKLİ delil denir.[115]

b) Cedel: (Delildeki öncüllerin tümü Yakînıye olmayıp) meşhurat ve müsellemattan mürekkep olan kıyastır.

Mesela: "Bu iş zulümdür

Her zulüm çirkindir

Öyleyse bu iş çirkindir" denilir

Yukarıda geçtiği üzere bir müslümanın, miraca itiraz eden bir hıristiyanı, Hz. İsa'nın göğe yükselme meselesi ile susturması dahi Cedelî Kıyastır.

Hz. İsa'nın babasız doğmasını kabul etmeyen bir Yahudiyi Hz. Adem'in, hem babasız hem de anasız yaratıldığı delili ise susturma da bu kabildendir.

Cedelden maksat, hasmı (delille) susturmak, matetmek ve delili anlamaktan aciz olanları ikna etmektir. Böyle ikna için tertip edilen cedeli kıyas'a DELÎL-İ İKNAÎ denir.

c) Hitâbet: (Öncülleri) "makbûlat" ve "Zanniyât" türünden yapılan kıyastır. Nitekim naklî deliller ve emmare delilleri her bu cinstendir. Bundan maksat insanları kendileri için faydası olan şeylere heveslendirmek zararlı olan şeylerden uzaklaştırmaktır. Hatip ve vaizlerin işleri de budur. Yüce Allah'ın emirlerine saygı ve itaat, yaratıklarına da şefkat ve merhamet hususlarında gerçekten hitabenin çok faydaları vardır.

---

[115] Bkz. Deliller sh. 82-85

d) Şiir: Muhayyilattan yapılan kıyastır. Bundan maksat, insanı sevindirme veya üzmede nefse tesir etmedir. Nitekim "şu kadehin içindeki çok iyi bir içkidir; içki ise yakuttan bir sıvıdır" denilse nefis yumuşar ve içkiye yönelir.[116] Bazı şiirler, güzel vezin ve güzel ses ile okunursa tesiri daha fazla olur.

e)Safsata: (Öncüllerinin tümü) vehmiyattan (madde ve manâ bakımından bozuk delillerden) yapılan kıyastır. Mesela: Delalet fırka (sapık grup)ların bazıları, "Hak Teâlâ mevcuttur; her mevcut gibi O'nun da bir mekanı ve bir ciheti vardır" dediler. İşte bu bir safsatadır ki bu türlü safsatacıların gayesi zanlarınca güya ilim tahsil etmekmiş. Gerçekte ise bu türlü fâsid delilleri, ancak ondan korunmak için öğrenmelidir.

Bir kimsenin böyle bozuk, safsata olduğunu bilerek tertip ettiği kıyasa da MUĞALÂTA denir. Bundan maksat da hasmı yanıltma ve susturmadır. Bunun çeşitli misalleri şöyledir:

Duvara boya ile yapılmış bir at resmine işaret edilerek: "Bu attır, her at kişner" denilince, (öyleyse bu da kişner diye) at resminin de kişnemesi sonucunu verir ki, bu ise bozuk bir kıyastır. Çünkü küçük önermedeki at'tan maksat resimdir, büyük önermede attan maksat, hakikisi olduğundan orta terim tekrarlanmaz.

Yine böylece "İnsan hayvandır, hayvan cinstir" denilince, "insan da cinstir" diye sonuç verir. Bunun bozuk (geçersiz) olmasının sebebi ise, Birinci şekilde büyük önermenin "tümel" ol-

---

[116] Müellif her ne kadar bu misali, şairlerin daha çok sakiden ve meyden (içki ve sunucudan) konu dolayı vermişse de bu türlü maddi zevkleri uyaran söz ve şiirler İslam'a aykırı İslam dışıdır.

ması şart iken, "tümel" yerine "tabiiye" kullanılmıştır.[117] demek olarak bu birinci şekilden bir kıyastır. Fakat Büyük Önermesi herkesçe bilindiği için söylenmesine lüzum görülmeyip küçük önerme ile yetinilmiştir.

Misal: 2- Hakaret etmekle bir kimsenin kalbini kurmaya cesaret eden kimseye nasihat olarak: "Kalp kırmak, kötü şeydir" denilince, birinci şekilden küçük önermesi atlanmış bir kıyas olarak:

"Senin bu hareketin kalp kırmaktır.

Kalp kırmak ise kötü şeydir.

Öyleyse senin bu hareketin kötü şeydir."diye tertip edilir.

Misal: 3- Bir kimse arkadaşına "Kayıkla boğaz içine gidelim" deyip de o da "Hava serttir" dese, maksadı " kayıkla gidilmez" davasını ispat için:

"Hava sert olunca kayıkla gidilmez

Lakin hava serttir

O halde kayıkla gidilmez" diye DOĞRU SEÇMELİ (İSTİSNAİ MÜSTAKÎM) KIYAS tertip etmektir ki bunun konusu söylenmiş ve şartıyesi atlanmıştır.

Misal: 4- Ders yılı sonunda başaramayan öğrenciye; "Eğer bu sene derse layıkıyla çalışmış olsaydınız, imtihanda birinci "olurdunuz" denildiğinde bundan maksat,

"Fakat birinci olamadınız

---

[117] Tabîiye olan önermeler, muteber kıyaslarda sonuç vermediği için itibar edilmemiştir. Yahut az kullanıldığı için muteber değildir. (Bkz. prof. Dr. Bingöl, a.g.e. sh.107, Gelenbevî'den) çeviren.

Öyleyse bu sene layıkıyla derse çalışmamışsınız" demektir ki, bu da şartıyesi söylenmiş, rafiası (olumsuzu/tersi) atlanmış bir DOLAŞIK SEÇMELİ KIYAS olur.[118]

İşte Mantık, Kelam, Meânî (anlam bilim) ve Beyan gibi ilim ve fenlerin isimlerinden; bazen bizzat meselelerin kendisi, bazen tasdikî, bazen tasdikatın tekrarlanması ile hasıl olan meleke murad olunur.

İşte bu üçüncü manâya göre her bir ilim o ilmin içine aldığı meseleleri defalarca idrak ve tasdik ede ede hasıl olan meleklerden ibarettir.

İkinci manâya göre her ilim, o ilmin meselelerini delilleriyle tasdik ve ispattan ibarettir.

Birinci manâya göre her ilim; bir takım ve meselelerden ibarettir ki, mukaddime (giriş)de açıklandığı üzere bir ilmin metodu (cihet-i vahdeti), biri zâtî (aslî) diğer âraziye olarak iki kısımdan oluşur böylece diğer ilimlerden de ayrı kalarak, müstakil bir ilim itibar olunur.

Bilimsel araştırmacılara göre bir ilmin cüzleri (en küçük parçaları), o ilmin meselelerinden ibarettir. Bazen bir ilmin ilkeleri de, o ilmin kısımlarından genişlik olarak daha kapsamlı kabul edilir.

Bu ilmin ilkeleri de iki kısımdır. Birincisi Tasavvurî, ikincisi Tasdikî ilkelerdir. Teorik (Tasavvurî) ilkeler, meselelerin konu ve yüklemlerinin tarifleridir. Tasdikî ilkeler ise bir ilmin meselelerini ispat için getirilen delillerle, delillerin cüzleri olan ö-

---

[118] Gelenbevî buna, "HULF" şeklinde olduğu, için HULFÎ KIYAS da diyor. (a.g.e. sh. 99) Çev.

nermelerdir ki, o ilmin meselelerinden olmaları gerekmez; belki başka bir ilmin meselelerinden olabilir. Yahut hiç bir sistematik ilmin meselelerinden olamazlar.

İşte bu önermeler, doğrudan açık yani bedihî olup MÜTAARİFE denir. (Yukarda anlatıldı)

Yahut nazarî olup, ancak bilenin zihninde kabul ve tasdik olunur. Bu da iki kısımdır: Biri postulatlar bilgisi (usul-u mevzua), diğeri de buna dayalı teoremler masadır at dir.

Teoremler; öğrenci tarafından geçici olarak tasdik olunan önermelerdir. Mesela:

"Bu, filan konuda anlatılır" denildiği zaman öğrenci bir müddet onları kabullenir.

Postulatlar, öğrencinin sırf öğretmenine iyi niyet beslediği için kabul ve tasdik ettiği önermelerdir. Nitekim geometri kitaplarının mukaddimelerinde postulatlara ait önermeler bulunur; bunlardan da geometriye ait kesin deliller (ispatlar) ve sonuçlar tertip olunur.

Soru: "Öğrencinin postulatları iyi niyetle kabul etmesi, bunların zamanâ dayalı önermeler olmasını gerektirir. Burhan ise kesin öncüllerden oluşur. Bu halde postulatlar, ispatın kesin öncüleri olamaz" denirse:

Cevap: Burada zandan maksat, ancak öğrencinin öğretmenine iyi niyetinden doğan kesin inançtır.

Soru: "Öyle ise postulat (usûl-u mevzua), hep taklide dayalı önermelerdir. Halbuki taklit önermeleri de burhanın önermeleri olamaz" denirse:

Cevap: Postulatlar, öğretmene göre yakînîyâttan olup, öğrenciye göre de taklit önermeleri olması onların aslen Yakînıye olmalarına engel teşkil etmez. Bu bakımdan postulatlardan oluşan kıyaslar burhandır.

Mantık ilminde en son en temel amaç "Burhân" (ispat)"dır. Biz de sözü "Burhan"la bitirmiş olalım.

FAYDANILAN ESERLER

BİNGÖL Abdülkuddûs (Prof. Dr.) Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı M.E.Y. İst. 1993

BİNGÖL Abdülkuddûs (Prof. Dr.) Klasik Mantığın Tanım Teorisi M.E.Y. İst 1993

BOLAY. M. Naci (Doç. Dr.) İbn-i Sinâ Mantığında Önermeler M.E.Y. İst 1994ÖNER Necati (Prof. Dr.) Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei problemi M.E.Y. İst 1991

BORAK Sadi, 100 Türk Büyüğü

BURSALI Tahir Mehmet Efendi Osmanlı Müellifleri, Meral Yayın 1972

ÇOTUKSÖKEN Betul (Dr.) İsagoji (Porphyrios) terc. Remzi Kitapevi İst. 1986

Develi oğlu, Abdullah, Büyük İnsanlar Demir Kitapevi İst.1973

GÖKBERK Mâcit (Prof. Dr.) Felsefe Tarihi İst. 1990, 6.Baskı

İslam Ansiklopedisi C.3/114-120 Cevdet paşa Maddesi

Liseler için mantık dersleri, M.E.B. İst. 1992

ÖNER Necati (Prof. Dr.) Tanzimat'tan sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı Ank. 1967

ÖNER Necati (Prof. Dr.) Klasik Mantık, Bilim Y. Ankara 6. Baskı 1996

ÖNER Necati (Prof. Dr.) Tanzimat'tan Sonda Türkiye'de İlim Ve Mantık arayışı Ankara 1991

RÂZÎ Kutbuddin Muhammed İbn. Muhammed, Tahrîru'l -

Kavaid'ul - Mantıkıyye ve Haşiye (Cürcâni) 2.tab. Mısır 1948

Topçu Nurettin (Doç) Liseler için Mantık İnkılaplar İst. 1985

Ural Şafak, Temel Mantık, Çantay Kitapevi İst. 1995

Yücel Hasan Ali, Mantık Dersleri M.E.B. İst. 1992

Yücel Hasan Ali, Liseler için Mantık Dersleri M.E.B. İst 1939

Mantık, doğru düşünmeyi öğreten ve hakikati bulma kurallarını ortaya koyan bilimdir.

Descartes "Düşünüyorum o halde varım" derken, insanın temel sıfatının düşünmek olduğunu anlatmak istemiştir. İnsanlık düşünmekle başlar, düşünmez hale gelince biter.

Düşünme, aynı zamanda insan hareketlerini sevk ve idare eden bir "Kuvve"dir. Gerek hareketlerin ve yapılan işlerin doğru veya yanlış oluşu, gerekse insanlara faydalı veya zararlı oluşu, düşünme ve düşüncenin şekilleriyle anlaşılır.

Eski kelamcılar, mantığı itikadi açıdan zararlı gördükleri halde Gazâlî ve Râzî'den itibaren bu tutum değişmiş ve mantık büyük bir rağbet görerek farzı kifaye olarak değerlendirilmiştir. Hatta Gazâlî, mantık bilmeyenin ilmine güvenilemeyeceğini söylemiştir.

ISBN: 975 - 7138 - 36 - 3

9 789757 138365